

ปีที่ 5 ฉบับที่ 1 กันยายน 2557 – กุมภาพันธ์ 2558

วารสารการเมืองการปกครอง
ประชาสังคม – การบริหารท้องถิ่นและการปกครองท้องถิ่น -
นโยบายของรัฐ

‘ประชาสังคม’ (Civil Society) ในมุมมองใหม่: บทสำรวจหน้าตา และตำแหน่งแห่งที่ของประชาสังคมในมุมมอง Civil Society Diamond*

ธีรพัฒน์ อังสุขवाल**

บทคัดย่อ

บทความชิ้นนี้ เป็นการศึกษาหรือสำรวจเบื้องต้นเกี่ยวกับ “หน้าตา” และ “ตำแหน่งหน้าที่” ของประชาสังคม (Civil Society) ในฐานะเป็นพื้นที่ที่มีตัวแสดงอันหลากหลายมาปฏิสัมพันธ์กัน โดยผ่านการนำเสนอสองส่วน ได้แก่ ส่วนแรก การสำรวจหน้าตาและตำแหน่งหน้าที่ของประชาสังคมจากแนวคิดตะวันตกในศตวรรษที่ 18 และส่วนที่สอง การสำรวจหน้าตาและตำแหน่งหน้าที่ของประชาสังคม ผ่านการศึกษาวิเคราะห์อย่างเป็นระบบที่เรียกว่า ‘Civil Society Diamond’ (CSD) โดยอยู่บนแนวคิดว่าหน่วยงานประเภทที่สาม หรือ องค์กรพัฒนาเอกชนเป็น “พื้นที่” ทางการเมืองอันมีมิติความซับซ้อนโดยธรรมชาติ

คำสำคัญ: ประชาสังคม/ องค์กรพัฒนาเอกชน/ ภาคประชาชน/ ภาครัฐ

* เอาใจจริงแล้ว ผู้เขียนตระหนักดีว่าอาจเป็นการกล่าวเกินจริงไปนักกว่าประชาสังคมในบทความนี้เป็นเรื่องใหม่ เนื่องจากมุมมองที่ผู้เขียนนำมาอธิบายในบทความนี้เริ่มก่อตัวอย่างเป็นรูปร่างชัดเจนตั้งแต่ต้นศตวรรษที่ 21 อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนคิดว่าก็ยังคงใหม่อยู่สำหรับสังคมไทยในความหมายของการศึกษาวิจัยประชาสังคมอย่างเป็นระบบ ดังนั้น หากมีความผิดพลาดประการใดเกิดขึ้น ผู้เขียนขออภัยรับสิ่งเหล่านั้นไว้แต่เพียงผู้เดียวเนื่องจากความค้อยประสพการณ์

** รัฐศาสตรบัณฑิต (เกียรตินิยมอันดับสอง) มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ พ.ศ.2556 และกำลังศึกษาระดับบัณฑิตศึกษาในภาควิชา นโยบายสังคม โดยเน้นที่ประชาสังคม องค์กรพัฒนาเอกชนและการบริหารองค์กรไม่แสวงหากำไร University of Kent ประเทศอังกฤษ

Understanding Civil Society through the new lens:

Civil Society Diamond Approach

Theerapat Ungsuchaval*

Abstract

This paper examines or surveys the primary status of the features and the roles of civil society as the interaction space for various actors. The paper consists of parts: firstly, the survey of the features and the roles of civil society based on the western theory in 18th Century and secondly, the survey based on the systematic analysis called 'Civil Society Diamond' (CSD), which the third sector or the NGO is the political space having a complex aspect in nature.

Keywords: Civil Society/ Civil Society Diamond

บทนำ

กระบวนการพัฒนาให้เป็นประชาธิปไตย (democratization) ซึ่งปรากฏขึ้นตามจุดต่างๆ ของโลก ในช่วงสองทศวรรษที่ผ่านมา ได้ทำให้สิ่งที่เรียกว่า 'ประชาสังคม' (civil society) กลายมาเป็นแนวคิดสำคัญที่สังคมศาสตร์เริ่มให้ความสนใจนอกเหนือจาก 'รัฐ' (state) และ 'ตลาด' (market) อันเป็นโครงสร้างทางสังคมซึ่งถูกแบ่งไว้ก่อนหน้านี้และครอบครองความสนใจมาอย่างยาวนาน (Keane, 1998; Kaviraj and Khilnani, 2001; Anheier et al., 2001; Kaldor, 2003) ในหลายๆ ประเทศ ความสนใจเรื่องประชาสังคมที่เกิดขึ้นนี้จะมาพร้อมกับการศึกษาเรื่องบทบาทขององค์กรที่ไม่แสวงหากำไร (non-profit organization) อันปรากฏขึ้นจากความสงสัย/ไม่เชื่อมั่นในศักยภาพของรัฐที่มีต่อการรับมือกับสภาพปัญหาทางสังคมและสิ่งแวดล้อมต่างๆ (Deakin, 2001) โดยที่บทบาทขององค์กรในลักษณะนี้ถูกมองว่าเป็นส่วนประกอบสำคัญที่อยู่ระหว่างกลางของโครงสร้างตลาดและรัฐ (โปรดดู Edwards and Gaventa, 2001)

ในด้านของการบริหารจัดการสาธารณะโดยเฉพาะอย่างยิ่งในศตวรรษที่ 21 การปรับเปลี่ยนกระบวนการทัศน์และแนวทางในการจัดการสาธารณะไปสู่สิ่งที่เรียกว่า 'การจัดการปกครอง/การบริหารปกครอง' (governance) (โปรดดู Rhodes, 1996; 1997; อัมพร ชำรงลักษณะ, 2553) พร้อมกับ

* University of Kent

แรงหนุนมาจากกระแสโลกาภิวัตน์ (globalization) ที่พัดผ่านแต่ละพื้นที่บนโลกได้เจาะทะลุวงภาคส่วนรัฐให้เกิดภาวะกลวงขึ้น (hollowing-out) ผ่านการจำกัดหรือลดบทบาทภาครัฐจากทั้งภายในและภายนอก (โปรดดู Evans, 2004) รวมถึงสร้างผลกระทบและความท้าทายใหม่ๆ ต่อหน้าที่ของภาครัฐ ไม่ว่าจะเป็นด้านการจัดทำบริการสาธารณะหรือการดำเนินนโยบายสาธารณะ เช่น การเพิ่มขึ้นทั้งในแง่ความถี่ (frequency) และขอบเขต (range) ของปฏิสัมพันธ์ระหว่างปัจเจก องค์กร สังคม และวัฒนธรรม (Anheier, 2011) โดยการเพิ่มขึ้นดังกล่าวก็ส่งผลต่อการปรากฏของตัวแสดงที่ไม่ใช่ภาครัฐ (non-state actors) ในกระบวนการนโยบายในจำนวนที่มากขึ้นเพื่อร่วมกันแก้ปัญหาสาธารณะซึ่งนับวันทวีความซับซ้อนมากขึ้นอย่างมีประสิทธิภาพ (Drysek, 1990) เป็นต้น ผลกระทบและความท้าทายเหล่านี้ได้เพิ่มความซับซ้อนในความสัมพันธ์ระหว่างส่วนต่างๆ ทั้งในแนวดิ่งและแนวราบอย่างน่าสนใจ ทุกวันนี้จึงเป็นการยากที่เราจะสามารถระบุผู้รับผิดชอบต่อปัญหาสาธารณะต่างๆ ได้อย่างแน่ชัด

จากลักษณะของความซับซ้อนที่ค่อนข้างสูงในความสัมพันธ์ระหว่างภาคส่วนต่างๆ ที่เกิดขึ้น โดยเฉพาะภาครัฐกับตัวแสดงหน้าใหม่ เช่น ประชาสังคม ได้สร้างลักษณะของการปฏิสัมพันธ์สองทิศทางที่เป็นเหตุและผลต่อกันอีกด้วย กล่าวคือ ประชาสังคมจะไม่สามารถทำหน้าที่ได้อย่างเหมาะสมหากปราศจากความช่วยเหลือจากภาคส่วนรัฐ แต่ในทางกลับกัน ผู้ปกครอง/ชนชั้นนำ (elites) ก็อาจจะไม่กระทำในนามของผลประโยชน์ของทุกคนในสังคมหากปราศจากแรงกดดันจากกลุ่มองค์กรภาคประชาสังคมที่กว้างขวางและหลากหลาย (Walzer, 2004, pp.83) ที่สำคัญเมื่อย้อนมองดูในประเทศไทย ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐและประชาสังคมจะมีลักษณะ ‘ทวิลักษณ์’ กล่าวคือ ในด้านหนึ่งเป็นความร่วมมือสร้างพันธมิตรระหว่างกัน ขณะที่ในอีกมุมหนึ่งก็ส่งสัญญาณความหวาดระแวงไม่ไว้วางใจกันและกัน (เชษฐา ทรัพย์เย็น, 2547, น.358) ภาพความสัมพันธ์ที่ดำเนินไปเช่นเหรีญสองด้านที่อยู่ในสังคมเดียวกันแต่หันมองกันคนละด้านนี้ จึงสร้างปมปัญหาให้แก่ผู้ที่สนใจเรื่อง ‘ประชาสังคม’ ตลอดมา

เพื่อเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างประชาสังคมอันปฏิสัมพันธ์กับส่วนอื่นๆ ในสังคมที่ดำรงอยู่ เราจึงจำเป็นต้องกลับไปทบทวนคำนิยามของประชาสังคมตลอดจนข้อถกเถียงใหม่ๆ ที่เกิดขึ้นในเชิงแนวคิดทฤษฎีต่อการศึกษาส่งที่เรียกว่า ‘ประชาสังคม’ (civil society) อันเป็นประเด็นที่น่าสนใจอยู่เสมอในวงการรัฐศาสตร์ เนื่องจากความหมาย หน้าตา ตลอดจนตำแหน่งแห่งที่ของสิ่งนี้แปรเปลี่ยน/เคลื่อนไหวไปตามการปรับตัวของสังคมที่นับวันขอบเขตของสถาบันต่างๆ เริ่มจะขาดความแน่นอน เส้นแบ่งกันของภาคส่วนต่างๆ ในสังคมไม่ได้ชัดเจนอย่างที่มักเข้าใจ แต่มันมีความเลื่อนไหลและพร่าเลือนรวมถึงอาจเหลื่อมซ้อนกัน (fussy boundary) ดังนั้น การพยายามชี้ให้เห็นภาพและนิยามว่าสิ่งที่กล่าวนั้นมีอยู่จริงหรือไม่ และ ‘หน้าตา’ รวมถึง ‘ตำแหน่งแห่งที่’ ของสิ่งนี้

เป็นอย่างไร จึงเป็นปมปัญหาที่ผู้เขียนพยายามหาคำตอบว่าแท้จริงแล้วสิ่งที่เรียกกันแบบรวมๆ ว่า ‘ประชาสังคม’ ซึ่งแพร่หลายในปัจจุบัน ปรากฏอยู่โดยมีใครบ้างหรือองค์กรใดบ้างที่สามารถถูกเรียกได้ว่าเป็นส่วนหนึ่งของประชาสังคม กล่าวอีกนัยหนึ่ง คือ บทความขึ้นนี้เป็นการศึกษาหรือสำรวจสถานะเบื้องต้นเกี่ยวกับ ‘หน้าตา’ และ ‘ตำแหน่งแห่งที่’ ของประชาสังคม (civil society) ในฐานะเป็น ‘พื้นที่’ ที่ตัวแสดงอันหลากหลายมาปฏิสัมพันธ์กัน โดยแบ่งการนำเสนอออกเป็นสองส่วนสำคัญ กล่าวคือ

ส่วนแรก จะเริ่มด้วยการฉายภาพการให้ความหมายเกี่ยวกับประชาสังคมในภาพกว้างและเลื่อนมาสู่การสร้างทำความเข้าใจต่อเรื่องดังกล่าวผ่านมุมมองที่ถูกนำเสนอบ่อยที่สุดซึ่งในทางหนึ่งนับเป็นการสำรวจถึงหน้าตาและตำแหน่งแห่งที่ของประชาสังคมอันรับแนวคิดมาจากตะวันตกในฐานะผลผลิตทางปัญญาของศตวรรษที่ 18 (โดยเฉพาะอเมริกาและยุโรปตะวันออก)

จากนั้นใน ส่วนที่สอง จะเป็นการนำเสนอแนวมองต่อหน้าตาและตำแหน่งแห่งที่ของประชาสังคมอีกมุมมองหนึ่งอันเริ่มก่อตัวอย่างเป็นระบบในช่วงต้นศตวรรษที่ 21 และได้รับการยอมรับว่าเป็นแนวการศึกษาประชาสังคมที่มีวิธีการศึกษาวิเคราะห์อย่างเป็นระบบเรียกว่า ‘Civil Society Diamond’ (CSD) ซึ่งปฏิเสธการเหมารวมว่าหน่วยงานประเภทที่สาม (third sector) หรือองค์กรพัฒนาเอกชน (NGOs) คือ ‘ประชาสังคม’ ในฐานะภาคส่วนหนึ่ง (sector) แต่เสนอว่าเป็น ‘พื้นที่’ ทางการเมืองรูปแบบหนึ่งอันมีมิติของความซับซ้อนโดยธรรมชาติ ผู้เขียนหวังว่าการสำรวจ/ทบทวนสถานะเบื้องต้นในงานชิ้นนี้จะช่วยให้เรามีมุมมองตลอดจนเครื่องมือในการเข้าถึงและทำความเข้าใจ ‘ประชาสังคม’ ในเชิงเปรียบเทียบมากยิ่งขึ้น

ส่วนที่หนึ่ง การให้ความหมาย ‘ประชาสังคม’ ก่อนศตวรรษที่ 21

ก่อนอื่น เราต้องเข้าใจร่วมกันว่าคำว่า ‘ประชาสังคม’ (civil society) จะมีความหมายที่แปรเปลี่ยนและถูกใช้อย่างแตกต่างกันไปตามแต่ละยุคสมัย เช่น ในยุคสมัยหนึ่งถูกใช้ในความหมายของสังคมที่มีอารยะอันเน้นการพาณิชย์และการผลิตมากกว่าการทำสงคราม (โปรดดู Ferguson, 1997) ต่อมาในช่วงประมาณปลายทศวรรษที่ 1980s ความหมายของประชาสังคมก็ถูกประกอบสร้างขึ้นใหม่และผูกโยงกับระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตย (democracy) ในฐานะที่เป็นสิ่งที่สร้างความมั่นคงต่อประชาธิปไตย (Kumar, 1993, pp.375) ที่น่าสนใจคือ ในความหมายนี้ ประชาสังคมได้กลายเป็นตัวแปรสำคัญต่อความอยู่รอดของประชาธิปไตยในฐานะเป็นภัยคุกคามต่อประชาธิปไตยหากสิ่งที่เรียกว่าประชาสังคมมีสภาพเสื่อมโทรมถดถอยลงด้วย (โปรดดู Putnam, 2000) ดังนั้น หากพิจารณาในเชิงแนวคิดแล้ว ประชาสังคมถือเป็นผลผลิตทางปัญญาของศตวรรษที่ 18 โดยเฉพาะอย่างยิ่งในแถบยุโรปเมื่อพลเมือง (citizens) เริ่มแสวงหาจุดยืนของตนในสังคมรัฐ

คณาธิปไตย (aristocratic state) พร้อมกับการถดถอยของสถานะความแน่นอนในระเบียบทางสังคม (social order) อย่างไรก็ดี ในระหว่างศตวรรษที่ 20 ‘ประชาสังคม’ ได้ถูกจับโยงกับแนวคิดหรือคำอีกมากมาย อาทิ ความมีอารยะ (civility) (Elias, 1994; Shils, 1991) การมีส่วนร่วม (participation) และสำนึกพลเมือง (civic mindedness) (Verba et al., 1995) พื้นที่สาธารณะ (public sphere) (Habermas, 1996) พูนทางสังคม (social capital) (Putnam, 2000) วัฒนธรรม (culture) (Gramsci, 1971) ชุมชน/ประชาคม (community) (Etzioni, 1971) เป็นต้น ซึ่งเป็นการมองประชาสังคมที่เน้นมิติและส่วนประกอบที่แตกต่างกันออกไป

จากที่กล่าวมา จึงเห็นได้ว่าแนวคิดเรื่อง ‘ประชาสังคม’ ที่ใช้กันในปัจจุบันเป็นแนวคิดที่มีการถกเถียงในเชิงความหมายมากที่สุดเรื่องหนึ่ง และเป็นที่น่าพอใจว่าย่อมไม่มีความเป็นเอกฉันท์ในความหมายที่แน่นอนตลอดจนแก่นความคิดและองค์ประกอบของประชาสังคม (โปรดดู Keane, 1998; Walzer, 1992; Kaldor, 2003) ทั้งนี้ ขึ้นอยู่กับทัศนะ จุดยืน การมองเห็นปัญหาของสังคม การเมืองรอบๆ ตัว รวมถึงการเสนอแนวทาง/วิธีการแก้ปัญหาที่ล้วนแตกต่างกัน เช่น บางคำนิยามอาจมีจุดเน้นไปที่อำนาจรัฐ การเมือง อิสรภาพของปัจเจก การทำหน้าที่ทางเศรษฐกิจ พูนทางสังคม เป็นต้น อย่างไรก็ดี คำอธิบายหนึ่งซึ่งอาจจะได้รับการยอมรับร่วมกันอยู่บ้าง คือ *ประชาสังคมเป็นการรวมกันของสถาบัน องค์กร และปัจเจกชนต่างๆ อย่างสมัครใจ (voluntary) เพื่อนำมาซึ่งผลประโยชน์ร่วมกัน (common interest) อันอยู่ระหว่างพื้นที่ของครอบครัว (family) รัฐ (state) และตลาด (market)* (Anheier, 2004, pp.20) ซึ่งแน่นอนว่าเป็นพื้นที่ของกิจกรรมสาธารณะที่พลเมืองกระทำร่วมกันเพื่อแสดงออกถึงผลประโยชน์/ความต้องการตลอดจนความคิดเห็นของตน โดยอาจเป็นไปในลักษณะของการแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารซึ่งกันและกัน การกระทำการบางอย่างเพื่อบรรลุเป้าหมายร่วมกัน การตั้งข้อเรียกร้องต่อรัฐในด้านต่างๆ (โปรดดู Diamond, 1994; Cohen and Arato, 1997) เป็นต้น

การรวมกันของสถาบันและองค์กรต่างๆ ตามความหมายข้างต้นนั้น นับรวมทั้งกลุ่มทั้งที่เป็นทางการ (formal) และไม่เป็นทางการ (informal) ด้วยตั้งแต่ระดับชุมชนท้องถิ่นไปจนถึงขบวนการทางสังคมระดับนานาชาติ อย่างไรก็ดีตาม สิ่งที่เกิดขึ้นจริงจากงานวิชาการจำนวนมาก โดยเฉพาะจากสายตะวันตกก็ปรากฏการนับรวมเพียงกลุ่มที่เป็นทางการเท่านั้น (Malena and Heinrich, 2007) อีกทั้งการให้คำนิยามต่อประชาสังคมก็นับว่ามีการเมืองอยู่ไม่น้อย เนื่องจากในบางลักษณะของการให้ความหมายปรากฏการกีดกันกลุ่มหรือสมาคมบางประเภทออกไปจากพื้นที่ประชาสังคม เช่น กลุ่มธุรกิจที่แสวงหากำไร องค์กรทางเศรษฐกิจ องค์กรวิชาชีพ (โปรดดู Foley and Edwards, 1996) เป็นต้น

ในปัจจุบัน การให้ความหมายอันเป็นที่แพร่หลายอย่างกว้างขวางซึ่งไม่ได้เป็นที่ยอมรับเฉพาะกับกลุ่มนักวิชาการเท่านั้น แต่สำหรับผู้ปฏิบัติ เช่น ผู้กำหนดนโยบายและรัฐบาลด้วย คือ การมองว่าประชาสังคมเป็นตัวเร่งให้เกิดกระบวนการเปลี่ยนผ่านไปสู่ประชาธิปไตย (democratization) และเพิ่มประสิทธิภาพให้ระบอบประชาธิปไตยผ่านบทบาทสำคัญในการสร้างและทำให้ประชาธิปไตยเข้มแข็ง (Diamond, 1994, p.8) การยึดโยงความหมายในลักษณะนี้ ทำให้ประชาสังคมดำรงฐานะอย่างน้อยในสองความหมายที่น่าสนใจ กล่าวคือ ในความหมายแรก เป็น ‘ตัวการ’ (agent) ที่เข้ามาใหม่จากนอกระบบการเมืองเดิมเพื่อเปลี่ยนผ่านการปกครองแบบอำนาจนิยมไปสู่แบบประชาธิปไตย (โปรดดู O'Donnell et al., 1986) และในความหมายต่อมา คือ เป็น ‘หัวใจ’ (heart) ของสังคมประชาธิปไตยที่เข้มแข็ง เนื่องจากประชาสังคมเปิดโอกาสให้การมีส่วนร่วมทางการเมืองตลอดจนปฏิสัมพันธ์ระหว่างคนเกิดขึ้นในทิศทางแบบประชาธิปไตยซึ่งนับเป็นการสร้างชีวิตทางสังคมที่เข้มแข็งเพื่อเป็นฐานแก่สถาบันการเมืองต่างๆ ในวิถีประชาธิปไตย (Cohen and Arato, 1997) หากกล่าวให้ชัดเจนขึ้นไปอีก ชีวิตทางสังคมที่ตื่นตัว (active) และเข้มแข็งนี้เป็นเครื่องหมายบ่งชี้ถึงสังคมประชาธิปไตย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสังคมอเมริกันสมัยหนึ่งที่คนธรรมดาทุกคนจะมาอยู่รวมกันเป็นกลุ่มสมาคมอยู่เสมอ และสังคมในยุคนั้นก็ได้พึ่งพิงการรวมกลุ่มในลักษณะนี้อย่างขาดเสียมิได้ (โปรดดู Tocqueville, 1988) และแบบแผนชีวิตเช่นนี้เองที่เกื้อหนุนความมีอารยะขึ้นในแบบของพลเมืองในระบอบประชาธิปไตยที่ความเป็นพลเมืองที่แท้จริงไม่ใช่เพียงแค่การลงคะแนนเสียงหรือประพฤติตนตามกฎหมายเท่านั้น แต่ยังเกี่ยวกับการมีส่วนร่วมในกลุ่มทางสังคมที่กว้างใหญ่กว่าพื้นที่ครอบครัวอีกด้วย (Ferguson, 2012, pp.132-133) ซึ่งท้ายที่สุดจะนำมาสู่การปกครองกันเอง (self-organizing) ตลอดจนการจัดสวัสดิการ เช่น ให้การศึกษาแก่เด็กๆ การช่วยเหลือคนที่ไม่ได้รับความสนใจ การต่อสู้กับปัญหาอาชญากรรม การทำให้ถนนสะอาด เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ทศนะการผูกโยงความหมายของประชาสังคมกับการพัฒนาประชาธิปไตยดังกล่าวนี้บ่งชี้ได้ว่าก็มีปัญหาเช่นกันซึ่งถูกวิพากษ์วิจารณ์จากนักวิชาการหลายประการ อาทิ การมองโลกในแง่ดีเกินไปที่มองว่าประชาสังคมเป็นบ่อเกิดของพลเมืองที่ดี การไม่คำนึงถึงผลกระทบเชิงลบของประชาสังคมต่อประชาธิปไตย หรือการแสดงออกของประชาสังคมแบบอารยะสังคม (uncivil society) ซึ่งต่อต้านประชาธิปไตยหรืออาจสร้างความอันตรายแก่ประชาธิปไตยได้ (โปรดดู ประจักษ์ ก้องกีรติ, 2554) เป็นต้น

ในวงวิชาการไทยเอง แนวคิดประชาสังคมก็นับว่าก่อตัวมาพอสมควร นับแต่ทศวรรษที่ 2520 นักคิดและนักวิชาการของไทยได้ให้คำนิยามประชาสังคมอย่างกว้างขวางและมีความแตกต่างกันไปตามสถานการณ์และบริบทของสังคม (ทิวากร แก้วมณี และ วัชรพล พุทธิรักษา, 2550, น.24) ยกตัวอย่างเช่น ในงานของ ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร (2545) ที่วิเคราะห์ขบวนการประชาสังคมกับ

การพัฒนาประชาธิปไตยได้อธิบายอย่างชัดเจนไว้ว่าขบวนการประชาสังคมแนวใหม่อันเป็นผลพวงของขบวนการเคลื่อนไหวต่อสู้ทางสังคมแบบใหม่ (new social movement) มีเป้าประสงค์ชัดเจนว่าไม่สนใจจะช่วงชิงอำนาจรัฐ แต่ปฏิเสธอำนาจรัฐ เพราะตระหนักดีว่าอำนาจรัฐกำลังไร้หน้าและเสื่อมถอยลงทุกวัน ดังนั้นจึงทำการเคลื่อนไหวบนพื้นฐานของสิทธิที่จะไม่เชื่อฟังรัฐ หรือ ‘อารยะขัดขืน’ (civil disobedience) โดยการตั้งคำถามกับกฎเกณฑ์เก่าที่ไม่เป็นธรรมรวมถึงต่อต้านกับระบบที่ดำรงอยู่ สิ่งที่น่าสนใจ คือ การเคลื่อนไหวของขบวนการลักษณะนี้ถูกวิเคราะห์ว่าเป็นความพยายามในการสร้างกฎเกณฑ์กติกาชุดใหม่ของการดำรงชีวิต โดยใช้วิธีช่วงชิงการสร้างระบบความหมายใหม่และวาทกรรมชุดใหม่ขึ้น อันเป็นการเปิดพื้นที่การต่อสู้ขององค์กรประชาชนที่เดิมถูกมองว่าต้องมาจากความขัดแย้งทางชนชั้นหรือความขัดแย้งทางการเมืองเท่านั้น ไปสู่ความขัดแย้งที่ดำรงอยู่บนมิติอื่นๆ เช่น เพศสภาพ เชื้อชาติ สีผิว ศาสนา วัฒนธรรม เป็นต้น โดยขบวนการในลักษณะใหม่นี้ ไชยรัตน์เน้นว่าต่างจากการรวมกลุ่มแบบองค์กรอาสาสมัคร (civic groups and voluntary organizations) ที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาเดียวกันประมาณทศวรรษ 1970 ซึ่งมองว่ารัฐเป็นกรรมการกลางที่ตอบสนองความต้องการหรือข้อเรียกร้องของประชาชน อันมีแนวโน้มช่วยขยายอำนาจรัฐให้กว้างไกลออกไปอีก ในการนี้ เมื่อเรามองประชาสังคมแบบมุมมองความเคลื่อนไหวทางการเมืองของพลเมืองเช่นนี้ ประชาสังคมจึงเป็นภาคส่วนทางเลือกสายใหม่ของกลุ่ม องค์กรและปัจเจกชนที่มีได้สังกัดภาครัฐ ในทรรณะของไชยรัตน์ ขบวนการประชาสังคมแบบใหม่จึงไม่ใช่ขบวนการปลดปล่อย แบ่งดินแดน หรือปฏิวัติถอนรากถอนโคน ขณะเดียวกันก็ไม่ใช่พรรคการเมือง กลุ่มผลประโยชน์ ภาคธุรกิจเอกชน และมิได้หมายรวมถึงกลุ่ม องค์กรอาสาสมัครที่เน้นผลประโยชน์ของมวลสมาชิกและยอมต่ออำนาจรัฐ แต่เป็นขบวนการปฏิรูปสังคมการเมืองที่เข้มข้นหลากหลายจากประชาชนซึ่งเป็นคนธรรมดา เน้นความเป็นพลเมืองที่รู้ว่าเราเป็นใคร รู้จักที่จะเข้าใจตนเองและผู้อื่น มุ่งสร้างคุณธรรมของพลเมืองที่อดทนอดกลั้นต่อความแตกต่างหลากหลาย เคารพและยอมรับที่จะอยู่ด้วยความแตกต่างหลากหลาย หาวิธีการอยู่ร่วมกันกับความขัดแย้ง โดยไม่มองว่าความขัดแย้งเป็นศัตรู แต่แท้จริงคือหุ้นส่วนหรือคู่ปรับ ซึ่งแนวทางเหล่านี้ยังเป็นคำถามค้างคาในเชิงทฤษฎีแนวคิดว่าจะสร้างให้เกิดจริงได้อย่างไร ที่จะไม่เป็นเพียงความฝันเพียงของนักทฤษฎีประชาสังคมเท่านั้น (กฤตยา อาชวนิจกุล และคณะ, 2542, น.5)

ในทำนองคล้ายคลึงกัน อเนก เหล่าธรรมทัศน์ (2540) ก็ได้อธิบาย ‘ประชาสังคม’ ว่าหมายถึงเครือข่ายของ ‘กลุ่ม องค์กร’ ที่เชื่อมระหว่าง ‘รัฐ’ กับ ‘ปัจเจกชน’ ความต่างของความสัมพันธ์ของเครือข่ายประชาสังคมกับรัฐและรัฐกับตัวปัจเจกก็คือ ประชาสังคมต้องไม่ยอมให้รัฐครอบงำบงการ ถึงแม้ว่าจะยอมรับความช่วยเหลือจากรัฐและทำงานร่วมกับรัฐได้ แต่การทำงานก็ไม่ได้อยู่บนความขัดแย้ง หากแต่เป็นการประสานร่วมมือ และในขณะเดียวกันก็ต้องไม่เป็นลัทธิ

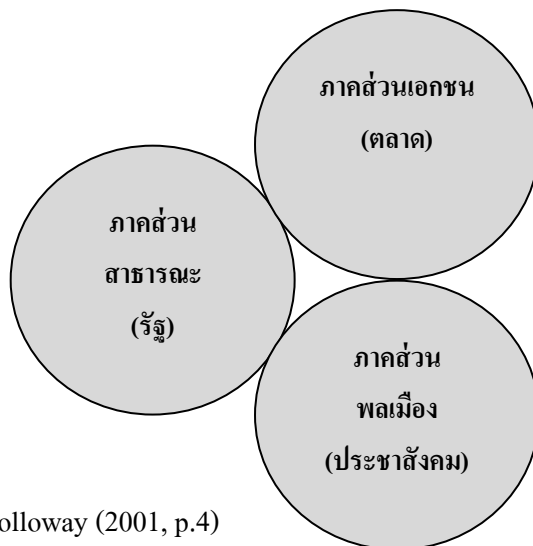
ปัจเจกนิยมสุดขีด ดังนั้นการเคลื่อนไหวของประชาสังคมต้องไม่เน้นการทำงานผ่านรัฐเพียงแค่ว่าเพื่อจำกัดขอบเขตของอำนาจรัฐหรือลดภาระหน้าที่ของรัฐทำให้รัฐเล็กลงอันจะนำมาซึ่งความกระฉับกระเฉงในการทำหน้าที่ที่สำคัญๆ ของรัฐเท่านั้น แต่ประชาสังคมต้องยึดแย้งการทำนโยบายจากรัฐและช่วงชิงผลประโยชน์มาสู่ส่วนรวมที่มีใช้รัฐให้มากขึ้น การรวมกลุ่มที่วุ่นนี้ต้องเป็นการรวมกลุ่มของคนแปลกหน้า มิใช่กลุ่มเฉพาะคนใกล้ชิด เป็นการรวมตัวอย่างสมัครใจไม่บังคับ สามารถเข้าออกจากการเป็นสมาชิกได้อย่างเสรี และต้องมีลักษณะการทำงานร่วมกันอย่างเท่าเทียม ความหมายโดยนัยของอเนกนี้เอง จึงรวมถึงองค์กรลักษณะอาสาสมัครทั้งที่ถูกกฎหมายหรือผิดกฎหมายแต่ชอบธรรมเข้าเป็นขบวนการประชาสังคมทั้งหมด (กฤตยา อาชวนิจกุล และคณะ, 2542, น.4)

นอกเหนือจากนี้ ยังมีนักคิดและนักวิชาการตลอดจนนักปฏิบัติอีกจำนวนมากที่ได้ให้คำจำกัดความและรูปร่างหน้าตาของสิ่งที่เรียกว่า ‘ประชาสังคม’ ไว้ ซึ่งจุดเน้นของแต่ละคนจะแตกต่างกันไป บางคนอาจเน้นไปที่มิติชุมชน ในขณะที่บางคนสนใจที่บทบาทการต่อต้านรัฐหรือร่วมมือกับรัฐ หรือกระทั่งบางคนสนใจในมิติทางวัฒนธรรม ดังนั้น นิยามของคำนี้ตลอดจนคำที่ใช้เรียกแนวคิดดังกล่าวจึงปรากฏหลากหลายอย่างมาก อาทิ ประชาสังคม อารยะสังคม พลัทธิสามสังคมประชา และประชารัฐ เป็นต้น (โปรดดู เชษฐา ทรัพย์เย็น, 2547, น.331-334) และนั่นก็นับเป็นเสน่ห์อย่างหนึ่งของการศึกษาประชาสังคม

กระนั้นก็ตาม ถึงแม้ว่าหน่วยพื้นฐานในการวิเคราะห์ประชาสังคมที่กล่าวมาจะแตกต่างกัน แต่ที่มาของฐานความคิดรวมถึงความพยายามในการแสวงหาหน้าตาและตำแหน่งแห่งที่ของประชาสังคม (พิจารณาจากงานของไชยรัตน์และเอนก) นับว่าน่าสนใจหากต้องการเริ่มต้นศึกษาสิ่งที่เรียกว่า ‘ประชาสังคม’ อย่างไรก็ดี แนวมองที่กล่าวมาทั้งหมดตั้งแต่ต้นได้ทำให้แนวคิดประชาสังคมถูกพิจารณาในฐานะเป็น ‘ภาคส่วน’ (sector) หนึ่งที่ปรากฏขึ้นมาระหว่างรัฐและตลาด เป็นรูปลักษณะของกลุ่มองค์กรที่ไม่ใช่รัฐอันมีปฏิสัมพันธ์กับรัฐในรูปแบบต่างๆ โดยท้ายที่สุดก็มุ่งไปสู่วิธีการมองประชาสังคมในลักษณะเดียวกันคือเป็นชุดขององค์กร/กลุ่ม/ขบวนการ/สถาบันต่างๆ ที่เข้มแข็งเพียงพอในการก่อร่างสร้างตัวขึ้นมาเพื่อทำหน้าที่ถ่วงดุลโครงสร้างอำนาจที่ปรากฏอยู่เดิมในสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งเพื่อป้องกันไม่ให้รัฐเข้ามามีครอบงำส่วนต่างๆ ของสังคมที่ไม่ใช่รัฐ (Gellner, 1994, p.5)

ภาพที่ 1 แสดงมุมมองของ ‘ประชาสังคม’ ที่พบเห็นได้บ่อยในฐานะเป็นภาคส่วนหนึ่งของรัฐ

ที่มา: ดัดแปลงจาก Holloway (2001, p.4)

ดังนั้น มุมมองซึ่งนักสังคมศาสตร์ส่วนมาก ตลอดจนนักการเมืองและนักพัฒนายึดถือกันมา อันมองสังคมออกเป็น 3 ภาคส่วนสำคัญ ได้แก่ ภาคส่วนสาธารณะ (รัฐหรือรัฐบาล) ภาคส่วนเอกชน (ตลาดหรือธุรกิจ) และภาคประชาสังคม (ส่วนพลเมืองที่ไม่แสวงหากำไร) ดังปรากฏในภาพที่ 1 จึงอาจเป็นการให้ความหมายเกี่ยวกับ ‘ประชาสังคม’ ที่มีปัญหาในแง่ของการทำความเข้าใจเพื่อต่อ ยอดการศึกษาวิจัยประชาสังคมอย่างเป็นระบบ (Holloway, 2001, pp.4-5) (หรืออย่างน้อยก็ในทัศนะกลุ่มความคิดที่จะกล่าวในตอนที่สอง)

ส่วนที่สอง แนวมองใหม่เพื่อทำความเข้าใจหน้าตาและตำแหน่งแห่งที่ของ ‘ประชาสังคม’

จากที่กล่าวไปข้างต้น คำว่า ‘ประชาสังคม’ เข้ามาอยู่ในแวดวงการพัฒนาการเมืองสมัยใหม่ ในช่วงทศวรรษ 1980s ถึงช่วงกลางทศวรรษ 1990s อย่างไรก็ดี คำนี้ก็ยังสร้างความสับสนให้แก่ผู้ที่สนใจ ตลอดจนนักปฏิบัติจำนวนมาก การให้ความหมายถึงหน้าตาและตำแหน่งแห่งที่ของประชาสังคมที่ผ่านมาจะพิจารณาประชาสังคมในฐานะเป็น ‘ภาคส่วน’ ที่แยกตัวออกมาจากรัฐ รวมถึงเป็นความเข้าใจประชาสังคมในลักษณะที่เป็นเชิงปทัสฐาน (normative) เสียส่วนใหญ่ และนำมาซึ่งปัญหาของของ ความไม่เชื่อมโยงระหว่างทฤษฎีทางประชาสังคมกับความพยายามในทางปฏิบัติ (Malena and Heinrich, 2007, p.338) ในกรณีนี้ ความล้มเหลวในการพัฒนารอบการศึกษา (frameworks) ตลอดจนเครื่องมือ (tools) ที่เพียงพอสำหรับการสร้างกรอบความคิด (conceptualizing) ในเชิงปฏิบัติ ก็ได้นำไปสู่ปัญหาที่น่าหนักใจในการสนับสนุนประชาสังคมบนโลกแห่งความเป็น

จริงและการพัฒนาแนวคิดประชาสังคมให้เปิดกว้างยิ่งขึ้น ในทางกลับกันนักปฏิบัติจำนวนมากก็มักจะมองประชาสังคมว่าเท่ากับ ‘องค์กรที่ไม่ใช่รัฐ/ไม่แสวงหากำไร’ (non-governmental/profit organization) จนทำให้ท้ายที่สุด ก่อให้เกิดปัญหาความขาดแคลนแนวคิดเชิงปฏิบัติการ (operational concept) รวมถึงมาตรวัดต่างๆ (measures) ถึงขนาดที่นักวิชาการบางคนกล่าวว่าจะนำมาสู่ความตายทางความรู้เชิงประจักษ์เกี่ยวกับประชาสังคม (Malena and Heinrich, 2007, p.339) แต่ทั้งนี้ ต้องตระหนักด้วยว่าไม่ใช่ว่าการให้ความหมายหรือแนวมองแบบเก่านั้นไม่ดี หรือไม่เป็นประโยชน์ทางวิชาการแต่อย่างใด

อย่างไรก็ตาม ปัจจุบันการศึกษาประชาสังคมในฐานะที่เป็น ‘ความจริงเชิงประจักษ์’ (empirical reality) ก็ยังไม่ถูกพัฒนาอย่างจริงจัง แต่ก็เป็นโอกาสอันดีที่ทศวรรษที่ผ่านมา กลุ่ม/องค์กร/สมาคม นักวิชาการรวมถึงนักปฏิบัติในบางพื้นที่ ได้เริ่มตระหนักถึงปัญหาดังกล่าวที่ชุมชนทางวิชาการเหล่านี้ ในความเป็นจริงแล้วรับรู้และมีความเข้าใจเกี่ยวกับพลกำลัง/ความแข็งแรง (strength) และรูปร่าง (shape) ของประชาสังคมที่ปรากฏขึ้นทั่วโลกเพียงเล็กน้อยเท่านั้น (Anheier, 2004; Edwards, 2004) ความตระหนักนี้เองได้นำมาสู่ความพยายามใหม่เพื่อเข้าใจประชาสังคมอย่างเป็นระบบที่ต้องวางอยู่บนการศึกษาเชิงประจักษ์ด้วยความมุ่งหวังให้องค์ความรู้ด้านประชาสังคมเปิดกว้างยิ่งขึ้น ในที่นี้ ผู้เขียนขอเสนอรายละเอียดเบื้องต้นเกี่ยวกับแนวทางการศึกษาประชาสังคมอย่างเป็นระบบที่สุดอันหนึ่งที่ปรากฏขึ้นในวงวิชาการและถูกนำไปปฏิบัติอย่างแพร่หลายทั่วโลกในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา คือ แนวการศึกษาที่เรียกว่า ‘เพชรประชาสังคม’ หรือ ‘Civil Society Diamond (CSD)’¹ ดังนี้

1. เพชรประชาสังคม (CSD) กับการให้ความหมายในเชิง ‘พื้นที่’

การให้คำนิยามแนวคิดประชาสังคมนับเป็นหนึ่งในสิ่งที่ CSD ให้ความสนใจเช่นกันในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการพัฒนารอบการวิเคราะห์ ซึ่ง CSD ตระหนักดีว่าแนวคิด

¹ แนวมองนี้เป็นผลผลิตจากการเก็บรวบรวมข้อมูลเชิงคุณภาพจำนวนมากจากตัวแทนภาคประชาสังคม ผู้กำหนดนโยบายและนักวิชาการทั่วโลก ริเริ่มโดยองค์กร CIVICUS สหพันธ์โลกเพื่อการมีส่วนร่วมของพลเมือง (World Alliance for Citizen Participation) อันมีภารกิจในการสร้างความเข้าใจที่ดียิ่งขึ้นเกี่ยวกับประชาสังคมทั่วโลกตลอดจนช่วยสร้างฐานองค์ความรู้สำหรับผู้กำหนดนโยบาย นักวิจัยและนักปฏิบัติทั้งในประเทศและระดับนานาชาติ โดยมีนักวิชาการที่สำคัญซึ่งเป็นผู้ที่พัฒนารอบแนวคิดนี้คือ Dr. Helmut K. Anheier [ผู้อำนวยการศูนย์ประชาสังคม (Centre for Civil Society—CCS) แห่งโรงเรียนเศรษฐศาสตร์และรัฐศาสตร์แห่งลอนดอน (London School of Economics and Political Science—LSE) ในขณะนั้น] ดังนั้น เพื่อเป็นการตอบสนองต่อที่มาแนวมองแบบ CSD จึงมุ่งสร้างความเข้าใจใหม่ต่อแนวคิดประชาสังคมเพื่อการประเมินแก่นของข้อเท็จจริง (core facts) รวมถึงผลกระทบและศักยภาพการทำงานของประชาสังคมอย่างเป็นระบบและจับต้องได้ ซึ่งที่เรียกว่า ‘เพชร’ (diamond) นั้น เนื่องจากวิธีการแสดงผลที่ท้ายที่สุดจะออกมาเป็นรูปคล้ายก้อนเพชรพลอยต่างๆ อย่างไรก็ตาม ในบทความชิ้นนี้จะไม่ได้กล่าวถึงผลของการศึกษาที่แสดงออกมาในรูปของเพชร เนื่องจากวัตถุประสงค์ของงานชิ้นนี้ต้องการเพียงฉายให้เห็นภาพและทำความเข้าใจในระดับมโนทัศน์เท่านั้น หากสนใจรายละเอียดวิธีศึกษาเพิ่มเติม โปรดดู Chapter 3,4, และ 5 ใน Anheier (2004).

เกี่ยวกับประชาคมนั้นเข้ามาเป็นส่วนสำคัญที่ดึงดูดความสนใจในวงการสังคมศาสตร์มาอย่างต่อเนื่อง แต่ก็ยังปรากฏความไม่ชัดเจนและความขัดแย้งกันในบางครั้งเกี่ยวกับความหมายที่แท้จริง โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับการนำไปใช้ซึ่งไม่ค่อยถูกพูดถึงบ่อยนัก

ในการนี้ CSD จึงได้ให้ความหมายของ ‘ประชาสังคม’ ที่ต่างไปจากเดิมซึ่งจำกัดความอันใหม่นี้ถือเป็นนิยามเชิงปฏิบัติการ (*operational definition*) ด้วยความมุ่งหมายมิใช่เพื่อให้ครอบคลุมทุกมิติมุมมองของภาคประชาสังคมที่เคยถูกนิยามมา หากแต่ต้องการเปิดพื้นที่ใหม่ด้านความเข้าใจซึ่งจะนำไปสู่ความชัดเจนในการระบอบองค์ประกอบต่างๆ ที่นักวิชาการต่างๆ เคยพยายามแสวงหาในฐานะเป็นองค์ประกอบสำคัญ (*essential*) ดังนี้

“ประชาสังคม คือ พื้นที่ของสถาบัน องค์กร และปัจเจกต่างๆ อันอยู่ระหว่างครอบครัว รัฐ และตลาด ซึ่งคนต่างๆ นี้มารวมตัวกันอย่างสมัครใจเพื่อสร้างและพัฒนาผลประโยชน์ส่วนรวมร่วมกัน” (Anheier, 2004, p.22)

การให้ความหมายข้างต้น นับเป็นการมอง ‘ประชาสังคม’ ในอีกลักษณะหนึ่งซึ่งไม่ใช่ทั้งภาคส่วน/องค์กร (sector/organization) และขบวนการ (movement) แต่เป็นการมองประชาสังคมในฐานะที่เป็น ‘พื้นที่’ (*area/sphere*) อันเป็นการเน้นถึงความสำคัญของบทบาทประชาสังคมในการจัดหาพื้นที่สาธารณะ (*public space*) ซึ่งเป็นที่รวมกันของผลประโยชน์ (*interest*) คุณค่าทางสังคม (*societal value*) ที่หลากหลาย กล่าวอีกนัยหนึ่ง ประชาสังคมในฐานะพื้นที่นี้ เป็นอาณาบริเวณที่คนต่างๆ จะมาสนทนาแลกเปลี่ยนความคิดเห็นหรือมารวมตัวกันทำกิจกรรมต่างๆ แก่สังคมในวงกว้าง (Malena and Heinrich, 2007, p.340) แนวมองเช่นนี้จึงทำให้ประชาสังคมได้รับการยอมรับเป็น ‘ปรากฏการณ์ทางการเมือง’ (*political phenomenon*) ในลักษณะหนึ่ง และสร้างความแตกต่างจากแนวมองอื่นๆ ที่ยอมรับประชาสังคมเป็นภาคส่วนที่ไม่แสวงหากำไรอันเป็นการพิจารณาบนพื้นฐานมิติทางเศรษฐกิจในรูปแบบกลุ่มย่อย (*subgroup*) ของตัวแสดงประชาสังคม (*civil society actor*) อีกทีหนึ่ง

ในแง่ของประโยชน์ทางการศึกษาวิเคราะห์นั้น การนิยามประชาสังคมลักษณะนี้เป็นการขยายกรอบการวิเคราะห์ด้านประชาสังคมตามสิ่งที่ปรากฏจริงซึ่งประชาสังคมไม่ได้ดำรงอยู่เป็นองค์ประกอบที่แยกขาดอย่างอิสระและเด่นชัด (*separate and identifiable element*) เช่น โครงสร้างพื้นฐานที่เป็นกายภาพ (*physical infrastructure*) หรือลักษณะทางภูมิประเทศ (*geographic feature*) ประชาสังคมก็เป็นเช่นเดียวกันกับตลาดหรือรัฐซึ่งกิจกรรมต่างๆ เข้าไปมีส่วนพัวพันกับชีวิตมนุษย์

² แปลจากต้นฉบับภาษาอังกฤษ คือ “Civil society is the sphere of institutions, organizations and individuals located between the family, the state and the market in which people associate voluntarily to advance common interests.” ใน Anheier (2004, p.22)

และพฤติกรรมองค์กรในมิติต่างๆ อยู่เสมอ ความเข้าใจประชาสังคมในฐานะพื้นที่เช่นนี้จึงแตกต่างจากแนวคิดประชาสังคมในฐานะเป็นภาคส่วน เนื่องจากประชาสังคมไม่ได้สร้างภาคส่วนที่แยกขาดออกมาอย่างเอกเทศเป็นของตนเองดังเช่นสิ่งที่เรียกว่า ‘ภาคส่วนที่ไม่แสวงหากำไร/อาสาสมัคร/ประเภทที่สาม’ (non-profit, voluntary/third sector)³ ในทางกลับกัน ภาคส่วนที่สามเหล่านี้ต่างหากที่เป็นเพียงส่วนหนึ่งของประชาสังคมในฐานะพื้นที่ แนวมองนี้จึงเป็นการมองประชาสังคมที่ก้าวข้ามฐานคิดแบบภาคส่วน (sector) อย่างมีนัยสำคัญ กล่าวอีกนัยหนึ่ง CSD เสนอว่าประชาสังคมนั้นวางพื้นที่อยู่บนส่วนประกอบที่แตกต่างของระบบเศรษฐกิจและสังคม ที่สำคัญคือประชาสังคมไม่ได้ปรากฏอยู่อย่างโดดเดี่ยวเพียงลำพัง (isolation) (Anheier, 2004, p.31)

อีกทั้งการมองประชาสังคมในฐานะพื้นที่ ยังเปิดมุมมองให้นักวิเคราะห์สามารถพิจารณาได้เพียงแต่ตัวแสดง (actor) และกิจกรรม (activity) ที่เกิดขึ้นเท่านั้น แต่สามารถดูถึงคุณลักษณะต่างๆ (characteristics) ของพื้นที่ในฐานะเป็นตัวประชาสังคมเองอีกด้วย (โปรดดู Malena and Heinrich, 2007) แนวมองนี้จึงเป็นการสร้างความหมายใหม่ในการสำรวจประชาสังคมตั้งแต่สถานะเบื้องต้นจนถึงสุขภาพ (health) และมิติต่างๆ ของประชาสังคมในมุมมองแบบองค์รวม (holistic view) ที่จะทำให้เรามองประชาสังคมกว้างไปกว่าการวิเคราะห์แบบเน้นที่องค์กร (organization-focused)

ที่สำคัญที่สุดและอาจจะเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาประชาสังคมในปัจจุบันควรทบทวนและให้ความหมายใหม่เพื่อเป็นการหลีกเลี่ยงการพิจารณาประชาสังคมว่าเป็น ‘ชุดของกลุ่ม/องค์กร’ (set of institutions) อย่างงานวิชาการที่ผ่านมา (โปรดดู Chazan, 1992; Salamon, 1999) นอกเหนือที่กล่าวไปข้างแล้ว คือ การมองประชาสังคมในแนวเดิมมีจุดอ่อนที่สำคัญอยู่อย่างน้อยสองประการ กล่าวคือ

ประการแรก ในขณะที่คนแต่ละคนมารวมตัวกันและกลายเป็นส่วนหนึ่งขององค์กรประชาสังคม (civil-society organization) คนเหล่านั้นก็มักที่จะดำเนินการประท้วงหรือเดินขบวนตามท้องถนนอีกด้วยซึ่งจะมีลักษณะของความเป็นกลุ่มที่ไม่เป็นทางการ (informal group) การนิยามประชาสังคมที่มุ่งสนใจไปที่กลุ่มองค์กรจึงล้มเหลวหรือพลาดในการนับรวมรูปแบบการกระทำรวมหมู่ (collective action) ที่ไม่เป็นทางการและชั่วคราว (ephemeral)

ประการที่สอง ซึ่งสืบเนื่องมาจากการมองประชาสังคมในลักษณะข้างต้นได้สร้างแนวโน้มในการศึกษาและประเมินประชาสังคมตามจำนวน (number) และรูปแบบ (form) ขององค์กรที่ดำรง

³ ภาคส่วนที่ไม่แสวงหากำไร/อาสาสมัคร/ประเภทที่สาม’ (non-profit, voluntary/third sector) นั้น เป็นคำที่มีความแตกต่างกันขึ้นอยู่กับบริบททางประวัติศาสตร์และพลภายในสังคม ซึ่งแต่ละคำนั้นก็สื่อถึงที่แตกต่างกัน โปรดดู Deakin (2001, pp.8-11); James (1997, pp.1-10); and Salamon and Anheier (1998, pp.213-248) อย่างไรก็ตาม ในภาพกว้าง เรามักจะหมายถึงกลุ่มก้อนขององค์กรประเภทที่ไม่ใช่รัฐและไม่ใช่อะไร

อยู่ การมองเช่นนี้เป็นหลักที่ได้รับมาจากประเทศส่วนมากในตะวันตกที่ซึ่งมีองค์กรลักษณะเป็นทางการ (formal) หรือจดทะเบียน (registered) แพร่หลายเป็นการทั่วไปอันแตกต่างจากประเทศที่ไม่ใช่ตะวันตกซึ่งส่วนมากแล้วการรวมตัวในลักษณะประชาสังคมจะไม่เป็นทางการหรือไม่ได้เข้าจดทะเบียน (Malena and Heinrich, 2007, p.340) ทั้งนี้ แนวมองประชาสังคมที่ไม่ใช่เพียงองค์กรแต่เป็นพื้นที่ซึ่งมีหน่วยในการศึกษาที่ตระหนักถึง ‘พลเมือง/ปัจเจก’ รวมอยู่ด้วยในฐานะเป็นตัวแสดงหนึ่งอันเป็นชิ้นส่วนพื้นฐานที่สำคัญในการประกอบสร้างสิ่งที่เรียกว่า ‘ประชาสังคม’ ไม่ใช่มีหน่วยเป็น ‘องค์กร’ (organization) การให้ความหมายใหม่จึงให้ความสนใจที่รูปแบบการกระทำรวมหมู่ของพลเมืองทั้งหมดมากกว่าสนใจจำนวนขององค์กรหรือสมาชิกในองค์กรอาสาสมัคร

2. ส่วนประกอบของ ‘ประชาสังคม’

จากที่กล่าวมา การให้ความหมายแบบ CSD นี้ ไม่ได้เป็นความพยายามในการสถาปนาคำอธิบายที่ครอบคลุมประชาสังคมทุกมิติส่วนประกอบ ฉะนั้น การให้ความหมายประชาสังคมในเชิง ‘พื้นที่’ จะปรากฏจุดเน้นอยู่ที่ 3 ส่วนประกอบ (component) ได้แก่ สถาบัน (institutions) องค์กร (organizations) และปัจเจกชน (individuals) มาปฏิสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน (Anheier, 2004, pp.23-24) กล่าวคือ

สถาบัน – ในที่นี้ สถาบันคือแบบแผนเชิงโครงสร้าง (structural pattern) ที่ระบุและกำกับพื้นที่หรือภารกิจหน้าที่อันเฉพาะเจาะจงไว้ ยกตัวอย่าง ในระบบการปกครองที่เป็นแบบรัฐสภา (parliamentary) หรือประธานาธิบดี (presidential) สถาบันสำหรับการตัดสินใจทางการเมืองควรจะเป็นประชาธิปไตยถึงแม้ว่าจะมีวิธีการตัดสินใจที่หลากหลายรูปแบบวิธีการก็ตาม หรือในกรณีของระบบยุติธรรม สถาบันควรจะเป็นระบบกฎหมาย (legal system) หรือหลักนิติรัฐ (rule of law) เป็นต้น ในแนวมองแบบ CSD สถาบันต่างๆ ต้องมีความข้องเกี่ยวกับ CSD ไม่ทางใดก็ทางหนึ่ง หากพิจารณาประชาธิปไตย CSD จะทำหน้าที่ในการตั้งคำถาม อาทิ ประชาสังคมจะแสดงออกถึงคุณค่าประชาธิปไตยได้อย่างไร มีระดับของความเป็นประชาธิปไตยในองค์กรประชาสังคมอย่างไร เป็นต้น

องค์กร – องค์กรประกอบด้านนี้ เป็นการพิจารณาว่าสมาคม/องค์กรอาสาสมัครต่างๆ หน่วยงานที่ไม่ใช่รัฐ องค์กรไม่แสวงหากำไร มูลนิธิ องค์กรการกุศล ขบวนการทางสังคม เครือข่ายต่างๆ ตลอดจนกลุ่มที่ไม่เป็นทางการมารวมกันเป็นโครงสร้างพื้นฐาน (infrastructure) ของประชาสังคม โดยที่องค์กรเหล่านี้เป็นตัวขับเคลื่อนหรือเป็นเวทีสำหรับการมีส่วนร่วมและแลกเปลี่ยนในด้านต่างๆ ของสังคม เช่น ความคิดเห็น คุณค่า การจัดหาบริการ เป็นต้น ทั้งนี้ องค์กรที่น่าสนใจเป็นพิเศษสำหรับ CSD คือ หน่วยที่เรียกว่า ‘องค์กรประชาสังคม’ (civil society organizations—

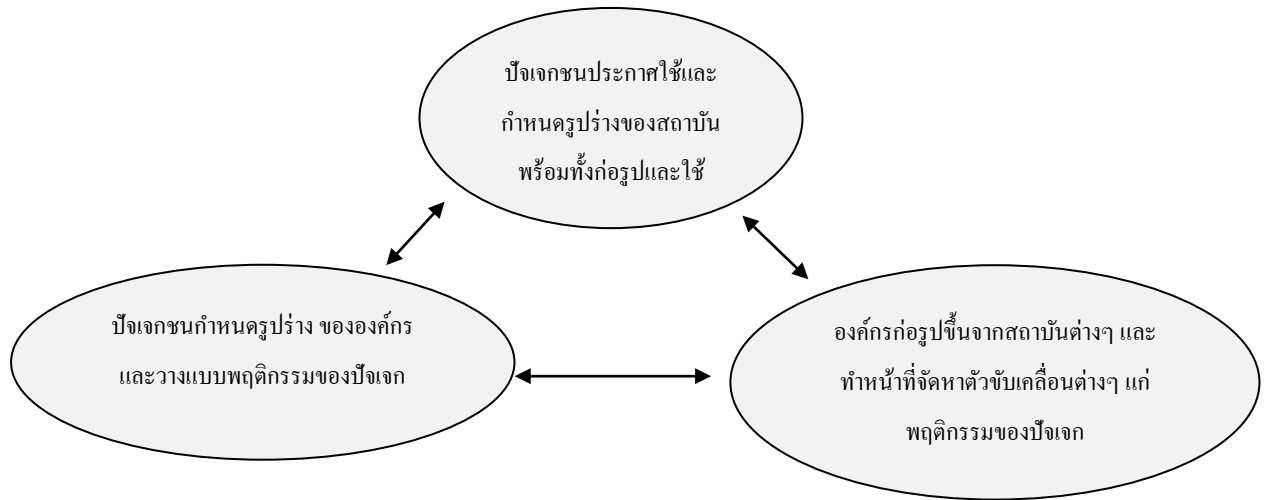
CSOs) โดยกลุ่มนี้จะมีลักษณะของการจัดการตนเอง (self-organized) อันแปรผันตามประเภทของการมีส่วนร่วม (สมัครใจหรือถูกบังคับ) ความเป็นอิสระในการในการจัดการเชิงสัมพัทธ์ (relative autonomy) จากภาคส่วนครอบครัว (พลเมือง) ตลาด (เอกชน) และรัฐ รวมถึงศักยภาพของการกระทำรวมหมู่เพื่อบรรลุผลประโยชน์ส่วนรวม (Anheier, 2004, p.23) ดังนั้น กลุ่มกิจกรรมทางสังคมต่างๆ และเครือข่ายที่มีลักษณะไม่เป็นทางการจะถูกนับรวมเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของคำนิยามแบบ CSD ด้วย กล่าวอีกนัยหนึ่ง กลุ่มต่างๆ ไม่มีความจำเป็นที่ต้องสร้างความเป็นทางการหรือจดทะเบียนกับผู้มีอำนาจหน้าที่ (รัฐ) เพื่อที่จะเป็นองค์กรประชาสังคม

ปัจเจกชน – ในส่วนประกอบนี้ จะประกอบด้วยพลเมือง (citizen) และผู้มีส่วนร่วม (participant) ในประชาสังคม ซึ่งโดยทั่วไปแล้วจะนับรวมกิจกรรมต่างๆ ของประชาชน เช่น สมาชิกภาพ (membership) การเป็นอาสาสมัคร (volunteering) เป็นต้น และคุณค่าต่างๆ ของประชาชน เช่น ทัศนคติ ความชอบ ความคาดหวัง รวมถึงเรื่องทักษะต่างๆ ในแง่การบริหารจัดการและความเป็นผู้นำ

ส่วนประกอบทั้งสามอันได้แก่ สถาบัน องค์กรและปัจเจกชนนี้ เป็นกลุ่มหมวดหมู่เชิงวิเคราะห์ (analytic categories) มากกว่าที่จะเป็นสิ่งที่ไม่สัมพันธ์กันและแยกออกมาอย่างอิสระ (separate and unrelated entities) กล่าวคือ สถาบันไม่สามารถดำรงอยู่อย่างอิสระจากการกระทำทางสังคม (social action) เนื่องจากสถาบันต่างๆ ต้องการองค์กรและปัจเจกชนในการกระทำตามกฎหมาย นิยมปฏิบัติ และความคาดหวังของสถาบันนั้นๆ ผ่านการก่อรูปและคงไว้ซึ่งสถาบันในฐานะเป็นแบบแผนระเบียบเชิงโครงสร้าง (regular structured pattern) ของสังคม ในทางเดียวกัน องค์กรในตัวเองก็ไม่สามารถที่จะกระทำการใดๆ ได้หากปราศจากคนที่มาบริหารจัดการ ทำงาน ตลอดจนมีส่วนร่วมในการพัฒนาองค์กรเพื่อสร้างให้องค์กรเป็นมากกว่าหน่วย/ โครงสร้าง หรือรูปแบบทางกฎหมายเท่านั้น สำหรับปัจเจกชนเองก็เช่นเดียวกัน คนเมื่อมารวมตัวกันก็จะกระทำการต่างๆ ภายในหรือผ่านทางองค์กรต่างๆ ทั้งนี้ การกระทำดังกล่าวก็ถูกกำหนดโดยบริบททางสถาบัน (institutional context) ที่กว้างขวางอีกทอดหนึ่ง (โปรดดูภาพที่ 2) ดังนั้น ในชีวิตสมัยใหม่ (modern life) จึงเป็นไปได้เลยที่คนๆ หนึ่งจะสามารถอยู่นอกองค์กรและโครงสร้างสถาบันต่างๆ ที่คนๆ นั้น ผีตัว (embody) อยู่ (Perrow, 2001)

ภาพที่ 2 แสดงความสัมพันธ์ระหว่างส่วนประกอบต่างๆ ของประชาสังคม

ที่มา: คัดแปลงจาก Anheier (2004, p.24)

3. ประชาสังคมและสิ่งที่ไม่ใช่ประชาสังคม

ทุกการกำหนดความหมายโดยเฉพาะอย่างยิ่งกับแนวคิด ‘ประชาสังคม’ ที่แปรผันตามตัวแปรอันหลากหลายย่อมมีการเมืองของการนิยาม ในการนี้ CSD ได้ระบุถึงสิ่งที่นับรวม (included) และสิ่งที่ถูกกีดกัน (excluded) หลักๆ ในแนวคิดประชาสังคมไว้เช่นกัน ดังตารางด้านล่าง

ตารางที่ 1 แสดงชนิดของหน่วยที่ถูกนับรวมและถูกกีดกันในแนวคิดประชาสังคมแบบ CSD

	สถาบัน	องค์กร	ปัจเจก
สิ่งที่นับรวม	-อิสระ (freedom) ในการแสดงออก สื่อสาร จัดพิมพ์ คบค้าสมาคม ฯลฯ -นิติรัฐ (rule of law) -กระบวนการทางนิติบัญญัติ (legislative process) -สิทธิมนุษยชน (human right) -กระบวนการประชาธิปไตย	-องค์กรประชาสังคม (civil society organizations-CSOs) -องค์กรอาสาสมัคร (voluntary associations) -องค์กรพัฒนาเอกชน (non-governmental organizations—NGOs) -ผู้จัดหาบริการที่ไม่แสวงหา	-นักเคลื่อนไหว (activists) -อาสาสมัคร (volunteers) -สมาชิก (members) -ผู้เข้าร่วม (participants) -ผู้นำ (leaders) -ผู้จัดการ (managers) -ลูกจ้าง (employees) -ผู้ใช้ (users)

(democratic process)	กำไร (non-profit service providers)	-ผู้ได้รับประโยชน์ (beneficiaries)
-การกุศล (philanthropy/charity)	-มูลนิธิ (foundations)	
-ความรับผิดชอบ (accountability) และความโปร่งใส (transparency)	-กลุ่มสนับสนุนต่างๆ (advocacy groups)	
-ความเป็นพลเมือง (citizenship)	-องค์กรขบวนการทางสังคม (social movement organizations)	
-ความเป็นอิสระของสื่อ (independent media)	-การรวมกลุ่มและเครือข่ายระหว่างองค์กรประชาสังคม (coalitions and networks among CSOs)	
	-กลุ่มชุมชน (community groups)	
	-กลุ่มช่วยเหลือตนเอง (self-help groups)	
	-โครงการบรรษัทภิบาล (corporate responsibility programs)	
สิ่งที่ถูกกีดกัน	-สถาบันที่ไม่สัมพันธ์โดยตรงกับประชาสังคม เช่น การเลือกตั้งและกระบวนการทางการเมือง (political process and elections)	-ผู้ที่ไม่ใช่สมาชิก (non-members)
	รูปแบบครอบครัว (family forms) ตลาดแลกเปลี่ยน (market exchange) เป็นต้น	-ผู้ที่ไม่ได้เข้าร่วม (non-participants)
		-ปัจเจกที่อยู่นอกขอบข่ายของระเบียบและคุณค่าความเป็นพลเมือง (civic rules and values)

ที่มา: ดัดแปลงจาก Anheier (2004, p.25)

จากตารางด้านบน สังเกตได้ว่าความพยายามในการนิยามของ CSD เพื่อระบุหน้าตาและตำแหน่งแห่งที่ของสิ่งที่เรียกว่า 'ประชาสังคม' นอกจากจะสามารถฉายภาพขององค์ประกอบต่างๆ ภายในประชาสังคมได้แล้ว ยังเป็นการระบุไปในตัวด้วยว่าอะไรที่ 'ไม่ใช่' ประชาสังคม (อย่างน้อยที่สุดก็ในความหมายของ CSD อันจะนำไปสู่การประเมินและตีความสถานะของประชาสังคมในด้านต่างๆ) ฉะนั้น การทำความเข้าใจประชาสังคมแบบ CSD จึงสรุป ดังนี้

- ประชาสังคมไม่ได้มีความหมายเหมือนกับ 'สังคม' (society) ซึ่งเป็นคำที่ทั่วไปมากกว่า เนื่องจากสังคมจะประกอบด้วยเศรษฐกิจ ตลาด ครอบครัว และสถาบันอื่นๆ รวมถึงประชาสังคมด้วย ดังนั้น ประชาสังคมจึงเป็นส่วนหนึ่งของสังคมที่ใหญ่กว่า

- ประชาสังคมไม่ได้เหมือนกับภาคส่วนที่ไม่แสวงหากำไร (non-profit sector) หรือหน่วยงานที่ไม่ใช่รัฐ (non-government) หรือหน่วยงานประเภทที่สาม (third sector) หรือ NGOs เนื่องจากภาคส่วนต่างๆ เหล่านี้ได้ซ้อนทับอยู่ในส่วนประกอบที่เรียกว่า 'องค์กร' ในประชาสังคม และที่สำคัญคือ สิ่งที่เราเรียกว่า 'ประชาสังคม' นั้นครอบคลุมส่วนที่ใหญ่ๆ ของภาคส่วนเหล่านี้ทั้งหมด ถึงแม้ว่าบางหน่วยงานจะมีลักษณะที่ใกล้เคียงกับหน่วยงานรัฐหรือบริษัทธุรกิจในการก่อตั้งและพฤติกรรมก็ตาม

- ประชาสังคมไม่นับรวมถึงบริษัทธุรกิจต่างๆ (market firms) ถึงแม้ว่าจะมีนักวิชาการก่อนหน้านี้จำนวนหนึ่งและนักคิดในสายเสรีนิยมใหม่ (neo-liberal) ที่มองว่าตลาดเศรษฐกิจและการจัดการด้วยตัวเองรวมถึงศักยภาพในการกำกับดูแลตัวเองของตลาดจะเป็นส่วนประกอบสำคัญของสังคมที่ไม่เน้นรัฐ (non-state society) แต่ CSD ก็เห็นว่าเป้าหมายที่การแสวงหากำไรไม่ใช่สิ่งที่จะนับรวมเป็นประชาสังคมได้ กระนั้น CSD ก็นับรวมองค์กรสื่อบางประเภทที่แม้ว่าจะมีลักษณะเป็นองค์กรธุรกิจ (market organization) ก็ตามเป็นส่วนประกอบหนึ่งของประชาสังคมด้วย (Anheier, 2004, p.27)

- ประชาสังคมไม่นับรวมถึงหน่วยงานภาครัฐ (public/state agencies) ถึงแม้ว่าภาครัฐบางลักษณะ เช่น หน้าที่ทางนิติบัญญัติจะเป็นไปตามสถาบันนิติรัฐและความมีระเบียบของสังคมที่ประชาสังคมนับรวมไว้ อย่างไรก็ดี CSD เสนอว่ามิติหรือมุมมองบางประการของระบบกฎหมายและกฎหมายบางประเภทที่เกี่ยวข้องกับองค์กรประชาสังคมจะสามารถนับรวมเป็นประชาสังคมได้อีกทั้ง ในความเป็นจริงบ่อยครั้งที่องค์กรประชาสังคมจะทำงานร่วมกับหน่วยงานภาครัฐ โดยเฉพาะในการจัดบริการสาธารณะ ความสัมพันธ์ดังกล่าว เช่น การเป็นหุ้นส่วนระหว่างรัฐและเอกชน (public-private partnership) ก็สามารถถูกนับเป็นส่วนหนึ่งในแนวทาง CSD เช่นกัน (Anheier, 2004, p.27)

- ประชาสังคมไม่นับรวมครอบครัว (family) ในฐานะที่เป็นหน่วยองค์กร เช่น ครัวเรือน (households) ระบบครอบครัวขยาย (extended family system) และราชวงศ์ (dynasties) ถึงแม้ว่ารูปแบบครอบครัวจะมีนัยสำคัญถึงเส้นกำหนดเขตระหว่างพื้นที่สาธารณะกับพื้นที่ส่วนตัวก็ตาม

อย่างไรก็ดี การสร้างกฎหรือหลักการเพื่อที่จะบอกว่าสิ่งใดนับรวมอยู่ในประชาสังคมหรือไม่ก็นับรวมนั้นก็เปรียบเสมือนเป็น ‘พื้นที่สีเทา’ (grey area) ที่ต้องใช้การพิจารณาอย่างถี่ถ้วน ไกล่ลี้ชดประคองกับการตัดสินใจเชิงคุณภาพ (qualitative judgment) เพราะการให้ความหมายประชาสังคมของ CSD นั้นเป็นการนิยามเชิงปฏิบัติการอย่างที่กำลังไปข้างต้น การแบ่งแยกว่าสิ่งใดใช่หรือไม่ใช่ประชาสังคมตามแนวทางนี้จึงไม่ได้เป็นการสร้างมาตรฐานหลักสากล การจำแนกประเภทของ CSD จึงขึ้นอยู่กับวัตถุประสงค์ของการนำไปใช้ประเมินและตีความประชาสังคมในแต่ละบริบทพื้นที่เฉพาะเพื่อให้ตอบสนองต่อสภาพประชาสังคมที่เกิดขึ้นจริงในพื้นที่ (โพรคดู Anheier, 2004, pp.107-135; ตัวอย่างกรณีศึกษาของแต่ละพื้นที่ เช่น Zagoumenov, 2001; Embuldeniya, 2001; Bezovan, 2001; Camay and Gordon, 2001 เป็นต้น)

ทั้งนี้ Richard Holloway (2001) ก็ได้เสนอเงื่อนไขที่พอจะทำให้เราทราบว่าใครเป็นใครในภาคประชาสังคม กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือเขาพยายามระบุเงื่อนไขที่กำหนดส่วนประกอบของประชาสังคมโดยขึ้นอยู่กับสาระสำคัญ 2 ประการ ได้แก่ ระบบคุณค่า (value system) และ ผลประโยชน์/ความสนใจ (interest) ที่กลุ่มองค์กรเหล่านั้นยึดถือ โดยที่ระบบคุณค่าดังกล่าวจะเป็นตัวกำหนดรูปแบบการดำเนินงานของหน่วยงานอีกต่อหนึ่ง การให้คุณค่าในเรื่องผลประโยชน์ของแต่ละกลุ่ม/องค์กรที่แสดงออกแตกต่างกันไปและผลประโยชน์นี้เป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ดึงดูดให้สมาชิกของแต่ละกลุ่มเข้ามาเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันในลักษณะใดลักษณะหนึ่งซึ่งผลประโยชน์หรือแรงจูงใจดังกล่าวก็มีขอบเขตกว้างขวางตั้งแต่มุ่งประโยชน์ส่วนตัวเป็นหลัก (private benefit) มุ่งประโยชน์ของมวลสมาชิกเป็นหลัก (mutual benefit) ตลอดจนมุ่งประโยชน์สาธารณะเป็นหลัก (public benefit)

ประเภทขององค์กรประชาสังคมอันมุ่งคุณค่าหรือผลประโยชน์ที่แตกต่างกันเหล่านี้ก็จะนำไปสู่รูปแบบองค์กรที่แตกต่างกัน ยกตัวอย่าง องค์กรที่มุ่งประโยชน์สาธารณะเป็นหลัก (public benefit organizations) ก็จะเป็นองค์กรจำพวกมูลนิธิสาธารณกุศล องค์กรสาธารณประโยชน์ บริษัทที่ไม่แสวงกำไร สถาบันทางศาสนา เป็นต้น ในขณะที่องค์กรที่มุ่งประโยชน์ของมวลสมาชิกเป็นหลัก (mutual benefit organizations) ก็จะมีลักษณะเป็นกลุ่มทางศาสนา องค์กรชุมชน พรรคการเมือง สหภาพแรงงาน เป็นต้น รวมถึงในประเภทสุดท้ายซึ่งเป็นองค์กรที่มุ่งประโยชน์ส่วนตัวเป็นหลัก (private benefit organizations/ pretenders) ก็จะเป็นองค์กรประเภทที่มุ่งตอบสนองเป้าหมายของรัฐหรือหน่วยงานเอกชน เช่น องค์กรพัฒนาเอกชนที่ตั้งโดยรัฐ (government-organized

- non-governmental organizations—GO-NGOs) องค์กรพัฒนาเอกชนของธุรกิจ (business-owned non-governmental organizations—BONGOs) เป็นต้น (โปรดดู Holloway, 2001, pp.13-30)

ตารางที่ 2 แสดงประเภทองค์กรประชาสังคมในรูปแบบต่างๆ

ประเภทองค์กร	ตัวอย่าง
มุ่งประโยชน์สาธารณะเป็นหลัก	-องค์กรสาธารณกุศล/ประโยชน์ (philanthropic organizations) -สถาบันทางศาสนา (faith-based organizations) -องค์กรพลเมือง (civic organizations) ที่ทำหน้าที่ขับเคลื่อนหรือสนับสนุนนโยบายต่างๆ -องค์กรเพื่อการพัฒนาต่างๆ เช่น องค์กรพัฒนาเอกชน (NGOs) สถาบันวิจัย (research and think-tanks)
มุ่งประโยชน์ของมวลสมาชิกเป็นหลัก	-กลุ่มทางศาสนา (faith-based groups) -องค์กรชุมชน/หมู่บ้าน (community-based organizations) -องค์กรทางชาติพันธุ์ (ethnic organizations) -พรรคการเมือง (political parties) -สมาคมแรงงาน/วิชาชีพ (employment-related associations) -สมาคมทางการค้า (cooperatives) -ขบวนการทางสังคม (social movements) -องค์กรนักเรียน/นักศึกษา (students organizations) -องค์กรทางวัฒนธรรมและนันทนาการ (recreational/cultural organizations)
มุ่งประโยชน์ส่วนตัวเป็นหลัก	-องค์กรพัฒนาเอกชนที่ตั้งโดยรัฐ (GONGOs) -องค์กรพัฒนาเอกชนของธุรกิจ (BONGOs) -องค์กรพัฒนาเอกชนของหน่วยงานผู้ช่วยเหลือ (donor) (DONGOs)

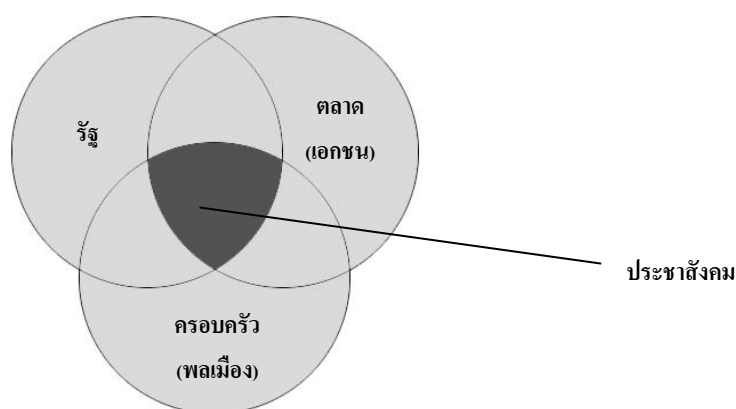
ที่มา: ดัดแปลงจาก Holloway (2001, pp.13-30)

จากตารางข้างต้น องค์กรที่สามารถจัดว่าเป็นประชาสังคมได้ในแนวทางนี้จึงต้องยึดถือประโยชน์ที่มุ่งสาธารณะหรืออย่างน้อยก็เพื่อมวลสมาชิกเป็นหลัก (Holloway, 2001, p.13) เนื่องจากไม่ได้เป็นการหวังผลเพียงเพื่อตนเองเพียงคนเดียวโดยไม่ได้กระจายผลประโยชน์ให้แก่คนอื่นๆ ดังนั้น องค์กรประชาสังคมในความหมายนี้จึงต้องมีลักษณะของความเป็นอาสาสมัคร (voluntary orientation) กิจกรรมเน้นเพื่อประโยชน์ส่วนรวมเป็นที่ตั้ง (pursue for public good) ประกอบกับการ

ดำเนินการที่โปร่งใสตรวจสอบได้ (accountability and transparency) รวมถึงเปิดโอกาสให้เกิดการมีส่วนร่วมอย่างกว้างขวาง (commit to openness) และที่สำคัญคือมีอิสระทั้งในทางความคิดและการทำกิจกรรมจากรัฐและกลุ่มทุน (autonomous) (อนุชาติ พวงสำลี และวิบูรณ์ วิจารณ์, 2540) ซึ่งเป็นไปในทิศทางเดียวกับคุณลักษณะขององค์กรประเภทที่ไม่แสวงหากำไร (NPOs) ที่ Salamon and Anheier (1992) ได้จำกัดความไว้ครั้งแรกในบทความ “In Search of the Non Profit Sector I: The Question of Definitions” อันได้แก่ ต้องมีลักษณะเป็นองค์กร (organized) หรือมีความเป็นสถาบันในระดับหนึ่ง เป็นเอกชน (private) ในความหมายที่แยกตัวจากรัฐ มีลักษณะจัดการตัวเอง (self-governing) ไม่แสวงหากำไร (non-profit-distributing) หรือไม่กึ่งกำไรผู้เจ้าของ และสุดท้ายคือ มีความเป็นอาสาสมัคร (voluntary)

ดังนั้น การให้ความหมายเช่นนี้จึงสร้างข้อแตกต่างอย่างชัดเจนจากการมองว่าอะไรก็ตามที่เป็นหน่วยงานที่ไม่ใช่รัฐหรือไม่แสวงหากำไรคือประชาสังคม แนวมองนี้จึงเป็นการมอง 3 ภาคส่วน (sector) ซึ่งมักถูกพิจารณาว่าเป็นโครงสร้างอำนาจในสังคม ได้แก่ รัฐ เอกชน และพลเมือง อย่างไม่แยกขาดจากกันอย่างสิ้นเชิง แต่ ‘ทับซ้อน’ (overlap) กันในบางลักษณะเพื่อดำเนินกิจกรรมร่วมกัน อันเป็นฐานของแนวคิดประชาธิปไตยและการบริหารปกครองสาธารณะ (governance)

ภาพที่ 3 แสดงแนวมองประชาสังคมในฐานะ ‘พื้นที่’ ทับซ้อนของ 3 ภาคส่วนสำคัญในรัฐ

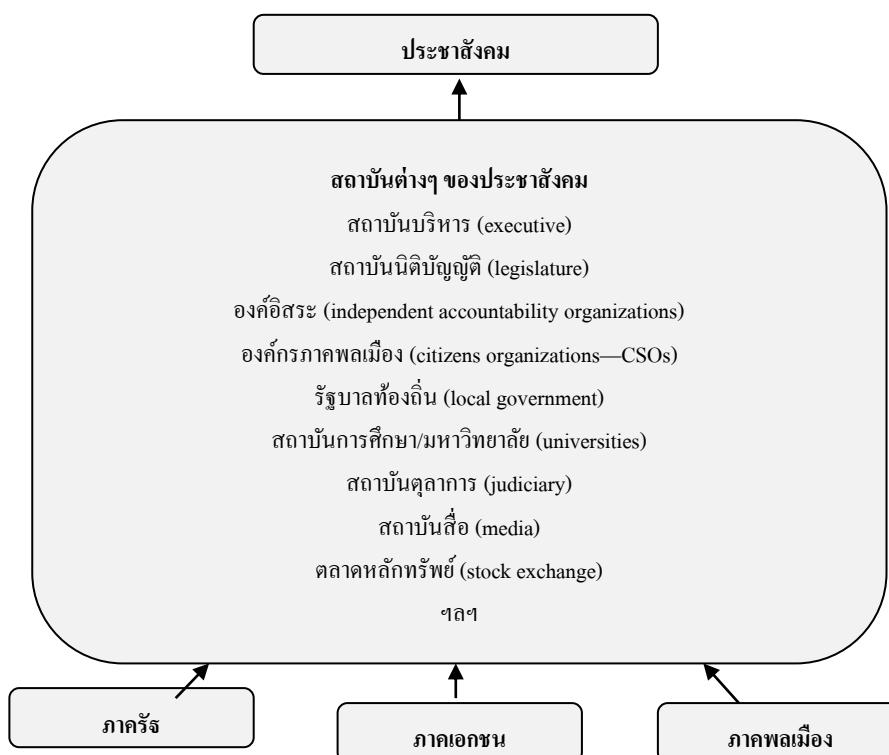
ที่มา: คัดแปลงจาก Holloway (2001, p.7)

พื้นที่ทับซ้อนดังภาพนี้สื่อความหมายในเชิงพื้นที่ซึ่งอำนาจหน้าที่ของรัฐ (อำนาจทางบริหาร อำนาจนิติบัญญัติ และอำนาจตุลาการ) ธุรกิจ และพลเมืองมาร่วมกันเพื่อสร้างพื้นที่ทางประชาธิปไตยที่ควรจะเป็น ตลอดจนความรับผิดชอบทางสังคมและการร่วมกันปกป้องสินค้า

สาธารณะ (public goods) ประชาสังคมในแนวมองนี้จึงสื่อความหมายที่มีใช้ ‘ภาคส่วน’ แต่เป็น ‘ความสัมพันธ์’ ของสถาบัน องค์กร และปัจเจกในฐานะเป็นส่วนประกอบสำคัญที่เกิดขึ้นในพื้นที่ทับซ้อนดังกล่าว (Salamon and Anheier, 1994) ความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นจึงประกอบไปด้วยสถาบันที่ทำงานอย่างมีประสิทธิภาพต่างๆ (ดังภาพที่ 4) และได้รับการสนับสนุนจากทั้งภาครัฐ เอกชนและพลเมือง เพื่อสร้างสิ่งที่เรียกว่า ‘ประชาสังคม’ ขึ้น (Holloway, 2001)

ภาพที่ 4 แสดงความสัมพันธ์ระหว่างสามภาคส่วนหลักกับสถาบันต่างๆ

ที่มา: ดัดแปลงจาก Holloway (2001, p.9)

ในการให้ความหมายของ CSD จึงรวมหน่วยต่างๆ มากมายซึ่งแต่ละหน่วยก็จะมีขอบเขตของมิติ (dimension) และคุณลักษณะ (characteristic) เป็นของตนเองโดยการจะศึกษาแต่ละองค์ประกอบดังกล่าว CSD เสนอให้สนใจคุณลักษณะโครงสร้างพื้นฐานตลอดจนคุณค่าต่างๆ ที่แต่ละหน่วยแสดงออกมา หรือจากกิจกรรมต่างๆ ที่แต่ละหน่วยกระทำ ยกตัวอย่างด้านสื่อ (media) จะมีสถาบัน อาทิ ความเป็นอิสระด้านข้อมูลข่าวสาร/การพิมพ์เผยแพร่ เป็นต้น ผ่านทางองค์กรเช่น สื่อสิ่งพิมพ์ อินเทอร์เน็ต และปัจเจกชนก็จะเป็นนักข่าว เจ้าของ ผู้ใช้ ลูกค้า เป็นต้น (โปรดดู Anheier, 2004, pp.25-26)

4. การเข้าถึงประชาสังคมในฐานะ ‘พื้นที่’

การให้ความหมายประชาสังคมแบบ CSD ข้างต้นได้ทำให้สถานะของประชาสังคมปรากฏอยู่โดยมีส่วนประกอบต่างๆ (สถาบัน องค์กรและปัจเจก) และอยู่ระหว่างภาคส่วนต่างๆ ของสังคม (รัฐ ตลาด/เอกชน และครอบครัว/พลเมือง) ในการนี้ เมื่อประชาสังคมดำรงฐานะเป็นพื้นที่หนึ่ง เราจึงสามารถเข้าถึงพื้นที่นั้นได้ผ่านการวัด/ประเมินประชาสังคมในมิติต่างๆ จากสภาพความเป็นจริงที่เกิดขึ้น อย่างไรก็ตาม ไม่ใช่ทุกคนจะยอมรับว่าประชาสังคมสามารถวัดได้ นักวิชาการบางคนพอใจกับแนวคิดประชาสังคมที่เน้นหนักอยู่ที่ทฤษฎี (theoretical) เป็นแนวคิดแบบปทัสถาน (normative) และเป็นนามธรรม (abstract idea) อันปราศจากความชัดเจนหรือการแสดงให้เห็นอย่างเด่นชัดเชิงประจักษ์อันจับต้องได้ (Tester, 1992) หรือบางคนอาจมองว่าไม่ใช่เรื่องง่ายที่จะวัดหรือสำรวจประชาสังคมอันเป็นแนวคิดที่ขาดความชัดเจนให้เป็นเชิงประจักษ์ได้ ดังนั้น การจะเข้าถึงประชาสังคมได้จึงต้องมีการให้ความหมายใหม่เพื่อทบทวนสิ่งที่เรียกว่า ‘ประชาสังคม’ อย่างที่กล่าวไปในข้างต้น เนื่องจากหากประชาสังคมสามารถนำมาปรับใช้เปรียบเทียบและประเมินรวมถึงตีความอย่างเป็นระบบได้ ก็จะเป็นการพิสูจน์ว่าประชาสังคมที่เรารับรู้กันเป็นปรากฏการณ์ที่มีชีวิตในโลกแห่งความเป็นจริงหรือไม่ หรือเป็นเพียงแค่แนวคิดเชิงนามธรรมเท่านั้น และหากประชาสังคมสามารถถูกทำความเข้าใจและประเมินได้แล้ว ก็จะนำไปสู่ความเข้าใจเชิงประจักษ์ที่มากขึ้นเกี่ยวกับสังคมมนุษย์เพราะในทางหนึ่ง ประชาสังคมเป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องไปถึงมิติชีวิตทางสังคมของมนุษย์ที่สำคัญและเป็นเอกลักษณ์ การเข้าถึงประชาสังคมแบบนี้ได้จะเป็นการพิสูจน์ความเชื่อมโยงของสถาบันต่างๆ ทางสังคมที่มีต่อประชาสังคมอีกด้วย (Malena and Heinrich, 2007, p.339) ที่สำคัญ ประชาสังคมที่สามารถเข้าถึงได้ในเชิงประจักษ์นี้จะนำมาซึ่งประสิทธิภาพในการสนับสนุนหรือเสริมสร้างความเข้มแข็งของประชาสังคมทั่วโลก (Edwards, 2000) เนื่องจากการประเมินประชาสังคมได้เท่ากับเราสามารถตรวจสอบสุขภาพ (health) และความแข็งแรง (strength) ของประชาสังคมนั้น ซึ่งจะทำให้เกิดการปรับปรุงจุดอ่อนและเพิ่มจุดแข็งต่อไปในอนาคต

ในการประเมินประชาสังคมด้วยมุมมองแบบพหุมิติ (multi-dimensional approach) ผ่านเครื่องมือแบบองค์รวม (holistic manner) เป็นธรรมดาที่จะไม่มีเพียงตัวชี้วัดเดียว (indicator) อันสามารถอธิบายธรรมชาติความซับซ้อนของประชาสังคมได้ (Uphoff and Krishna, 2004) ในการนี้ CSD จึงทำการพัฒนากรอบการศึกษาผ่านการวิเคราะห์ทบทวนเชิงทฤษฎีเกี่ยวกับประชาสังคม ประกอบกับองค์ความรู้ที่มาจากนักปฏิบัติทั่วโลกซึ่งกลายมาเป็นแนวมองเชิงพื้นที่ดังที่กล่าวไปพร้อมกับเสนอตัวชี้วัดซึ่งมีวัตถุประสงค์เพื่อประเมินประชาสังคมในมิติต่างๆ จำแนกเป็น 4 มิติสำคัญ ได้แก่ มิติด้านโครงสร้าง (structure) มิติด้านพื้นที่ (space) หรือสิ่งแวดล้อม (environment) มิติด้านคุณค่า (value) และมิติด้านผลกระทบ (impact)

ตารางที่ 3 แสดงตัวชี้วัดประชาสังคมในมิติต่างๆ

มิติ	รายละเอียด	ตัวอย่างตัวชี้วัดย่อย
ด้านโครงสร้าง	เป็นการวิเคราะห์ที่สนใจขนาด (size) แหล่งที่มา (source) ของการสนับสนุนต่างๆ ที่ประกอบกันเป็นประชาสังคม ความสำคัญ และระดับ (level) ขององค์กร กล่าวอีกนัยหนึ่ง ตัวชี้วัดด้านนี้เป็นความพยายามในการศึกษาตัวแสดงต่างๆ (actors) กิจกรรมที่เกิดขึ้น (activities) และทรัพยากรต่างๆ (resources)	ความครอบคลุมของการมีส่วนร่วม ความลึกและความถี่ของการมีส่วนร่วม ความหลากหลายของประชาสังคม ระดับขององค์กร ปฏิสัมพันธ์ ทรัพยากร
ด้านพื้นที่ หรือ สิ่งแวดล้อม	มุ่งพิจารณาสภาพแวดล้อมของประชาสังคม เช่น การเมือง วัฒนธรรม เศรษฐกิจ กฎหมาย เป็นต้น รวมถึงดูถึงความสัมพันธ์ระหว่างส่วนประกอบและภาคส่วนต่างๆ ที่มีต่อประชาสังคมด้วย	บริบททางการเมือง สิทธิและเสรีภาพขั้นพื้นฐาน บริบททางสังคมเศรษฐกิจ บริบททางสังคมวัฒนธรรม กฎหมาย ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐ เอกชนกับประชาสังคม
ด้านคุณค่า	เป็นการวิเคราะห์ถึงหลักการและคุณค่าที่ยึดติดอยู่กับประชาสังคม ซึ่งตัวแสดงต่างๆ ของประชาสังคมนำไปปฏิบัติและสนับสนุน โดยส่วนมาก คุณค่าที่ประชาสังคมมักได้รับการผูกโยงไว้คือคุณค่าแบบประชาธิปไตยและความเป็นพลเมือง/อารยะ	ประชาธิปไตย ความโปร่งใส การไม่ใช้ความรุนแรง ความเท่าเทียมทางเพศสภาพ การลดความยากจน
ด้านผลกระทบ	ศึกษาถึงผลกระทบของตัวแสดงต่างๆ ในประชาสังคมที่มีความเป็นอยู่ของประชาชนและสังคมโดยรวม กล่าวอีกนัยหนึ่งเป็นการวัดว่าประชาสังคมทำอะไรให้กับสังคมบ้าง เช่น ผลักดันนโยบายสาธารณะ เสริมหนุนความเข้มแข็งของประชาชน เป็นต้น	อิทธิพลต่อนโยบายสาธารณะ การตรวจสอบความร่วมมือระหว่างรัฐและเอกชน การตอบสนองผลประโยชน์ส่วนรวม การเสริมสร้างพลเมือง

ที่มา: ดัดแปลงโดยประยุกต์จาก Anheier (2004) และ Malena and Heinrich (2007)

ทั้งนี้ ในแต่ละมิติก็มีระดับตลอดจนวิธีการวิเคราะห์ที่เจาะลึกแตกต่างกันเฉพาะตัวตามแต่บริบทของตัวชี้วัด (โปรดดู Anheier, 2004) และต่อมา CSD ก็ได้รับการพัฒนามาเรื่อยๆ สร้างตัวชี้วัดมิติย่อย (subdimensions) อันจะนำมาสู่ความสามารถในการอธิบายประชาสังคมได้อย่างมีประสิทธิภาพที่สุด (โปรดดู Malena and Heinrich, 2007) ดังนั้น ประชาสังคมในฐานะพื้นที่จึงเป็นสิ่งที่เราสามารถเข้าถึงผ่านมิติต่างๆ ที่กล่าวไปเพื่อเข้าใจถึงสถานะ (เบื้องต้น) ของประชาสังคมว่ามีหน้าตาและตำแหน่งแห่งที่อย่างไร

บทส่งท้าย

กล่าวให้ถึงที่สุด แนวนองประชาสังคมในเชิง ‘พื้นที่’ ที่กล่าวมาถือกำเนิดขึ้นจากการที่แนวมองประชาสังคมเชิงปทัสถานเดิมยังไม่สามารถอธิบายสถานะของประชาสังคมในปัจจุบันได้ อย่างไรก็ดี ผู้เขียนเห็นว่าแนวทางแบบ CSD ก็ยังมีปัญหาหลายๆ ประการในเชิงแนวคิดและถูกวิพากษ์วิจารณ์เช่นกัน เช่น การติดกรอบความคิดบางอย่างเช่นเดียวกันกับนักวิชาการจำนวนหนึ่งที่พอใจกับการมองว่าเพื่อที่จะเป็นประชาสังคมแล้ว ตัวแสดงต่างๆ ต้องมีความเป็นประชาธิปไตย (โปรดดู Diamond, 1994) และมุ่งไปสู่ผลประโยชน์สาธารณะ (Knight and Hartnell, 2000) หรือน้อยที่สุดต้องยึดมั่นในวิธีการที่เป็นอารยะ (Shils, 1991) ทั้งนี้ ไม่ได้หมายความว่าแนวมองเชิงปทัสถานเดิมไม่ดี อันที่จริงแนวมองในกลุ่มนี้มีประโยชน์อย่างมากต่อการศึกษาประชาสังคมในฐานะ ‘แนวคิด’ (idea) แต่อาจจะไม่เป็นประโยชน์มากนักในการสร้างความเข้าใจและประเมินสภาพความเป็นจริง (reality) เกี่ยวกับประชาสังคมทั่วโลก เพราะประชาสังคมในความเป็นจริงนั้นขอบข่ายของความสนใจหรือผลประโยชน์ร่วมที่เกิดขึ้นในอาณาบริเวณสาธารณะตลอดจนวิธีการของตัวแสดงต่างๆ มีขอบข่ายกว้างขวางมากซึ่งมีทั้งความเป็นประชาธิปไตย/ความเป็นพลเมืองและการใช้ความรุนแรงหรือวิธีการที่ไม่เป็นอารยะ (uncivil) ดังนั้น นักวิเคราะห์หรือผู้ที่ศึกษาประชาสังคมหากสามารถพิจารณาประชาสังคมโดยแยกตัวออกจากความคาดหวังที่อยากให้ประชาสังคมมีหน้าตาที่ผูกติดความหมายกับชุดคุณค่าใดคุณค่าหนึ่งได้ จะสามารถวิเคราะห์ประชาสังคมที่เป็นจริงได้อย่างมีประสิทธิภาพ (โปรดดู Van Rooy, 1998)

อย่างไรก็ดี เป็นที่แน่ชัดว่าแนวคิดเกี่ยวกับประชาสังคมตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน จำนวนมากแล้วมีรากฐานมาจากฐานคิดแบบตะวันตก ผลที่เกิดขึ้นคือความสามารถในการนำไปประยุกต์ใช้กับบริบทที่ไม่ใช่ตะวันตกจึงถูกตั้งคำถามอย่างมาก (โปรดดู Lewis, 2001; Kasfir, 1998; Blaney and Pasha, 1993) ดังนั้น การพัฒนาแนวคิดประชาสังคมทั้งในเชิงทฤษฎีและปฏิบัติแบบ CSD อันกำลังอยู่ในช่วงของการพัฒนาและการเปลี่ยนผ่านที่สำคัญจึงถือว่ามีความสำคัญอย่างยิ่งเพื่อที่จะเข้าใจประชาสังคมแบบที่ปรากฏอยู่จริงตามพื้นที่ต่างๆ ทั่วโลก (reality civil society) ไม่เฉพาะแค่เพียงใน

โลกตะวันตกเท่านั้น อย่างที่กล่าวไป แนวคิด ‘ประชาสังคม’ เป็นปมปัญหาที่นักวิชาการหรือผู้ที่สนใจพยายามหาคำตอบอยู่เสมอมา ผู้เขียนหวังว่าบทความชิ้นนี้จะช่วยให้เห็นถึงมุมมองต่อ ‘หน้าตา’ และ ‘ตำแหน่งแห่งที่’ ของสิ่งนี้ในด้านการนิยามและการเข้าถึงที่ดำรงอยู่อีกแง่มุมหนึ่ง

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

กฤตยา อาชวนิจกุล, อนุชาติ พวงสำลี, วรรณ จารุสมบุญ, และ อาภรณ์ จันทร์สมวงศ์. (2542).

“ขบวนการประชาสังคมไทย: ความเคลื่อนไหวภาคพลเมือง.” ใน อนุชาติ พวงสำลี และ กฤตยา อาชวนิจกุล (บก.) **ขบวนการประชาสังคมไทย: ความเคลื่อนไหวภาคพลเมือง**. นครปฐม: โครงการวิจัยและพัฒนาประชาสังคม.

เชษฐา ทรัพย์เย็น. (2547). **ประชาสังคมไทย: บทสังเคราะห์แนวคิด, การก่อร่างสำนักคิดแบบไทย และนัยเชิงนิติ-พฤตินัยต่อการเมืองไทย**. รัฐศาสตร์สาร, 25(1), 328-380.

ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. (2545). **ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่** (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: วิทยา.

ทิวากร แก้วมณี และวัชรพล พุทธิรักษา. (2550). **สถานะและความก้าวหน้าของวิชารัฐศาสตร์สาขาวิชาการปกครองในประเทศไทย ระหว่างปี 1990-2005**. รายงานวิจัยเสนอต่อ คณะกรรมการสภาวิจัยแห่งชาติ สาขารัฐศาสตร์และรัฐประศาสนศาสตร์.

ประจักษ์ ก้องกีรติ. (2554). **ประชาสังคม ความรุนแรง และการล่มสลายของประชาธิปไตย: ความสำคัญของแนวคิดเรื่องความมีอารยะและการเมืองแบบอารยะของเอ็ดเวิร์ด ชิลส์. เมืองไทยสองเสียง?: สภาพปัญหา แนวโน้ม และทางออกวิกฤตการณ์การเมืองไทย**. (น.57-95). กรุงเทพฯ: หจก.ภาพพิมพ์.

เอนก เหล่าธรรมทัศน์. (2540). **ส่วนรวมที่มีใช้รัฐ: ความหมายของประชาสังคม**. โครงการวิจัยและพัฒนาประชาสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.

อนุชาติ พวงสำลี และวีรบูรณ์ วิสารทสกุล. (2540). **ประชาสังคม: คำ ความคิด และความหมาย**. กรุงเทพฯ: สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.

อัมพร ชำรงลักษณะ (บก). (2553). **การบริหารปกครองสาธารณะ: การบริหารรัฐกิจในศตวรรษที่ 21**. ปทุมธานี: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ภาษาอังกฤษ

- Anheier, H. K., Glasius, M. and Kaldor, M. (2001). *Introducing Global Civil Society*. In H. K. Anheier, M. Glasius and M. Kaldor (eds). **Global Civil Society 2001**. Oxford: Oxford University Press.
- Anheier, H. K. (2004). *Civil Society: Measurement, Evaluation, Policy*. London: Earthscan.
- _____. (2011). *Civility and Global Civil Society: The Missing Link*. In **Bottom-Up Politics: An Agency-Centred Approach to Globalization**. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Bezovan, G. (2001). *Croatian Civil Society: On the Path to Becoming a Legitimate Public Actor*. **CIVICUS Index on Civil Society Occasional Paper Series**, 1(4).
- Blaney, D. L. & Pasha, M. K. (1993). *Civil Society and Democracy in the Third World: Ambiguities and Historical Possibilities*. **Studies in Comparative International Development**, 28(1), 3-24.
- Camay, P. & Gordon, A. (2001). *Two Commas and a Full Stop*. **CIVICUS Index on Civil Society Occasional Paper Series**, Volume 1, Issue 9.
- Cohen, J. L. and Arato, A. (1997). *Civil Society and Political Theory*. Cambridge: MIT Press.
- Deakin, N. (2001). *In Search of Civil Society*. Basingstoke: Palgrave.
- Diamond, L. (1994). Rethinking Civil Society: Toward Democratic Consolidation. *Journal of Democracy*, 5(3), 5-17.
- Drysek, J. S. (1990). *Discursive Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Edwards, M. & Gaventa, J. (eds). (2001). *Global Citizen Action*. Boulder: Lynne Rienner Publishers.
- Edwards, M. (2004). *Civil Society*. London: Polity.
- _____. (2000). Enthusiasts, Tacticians and Skeptics: Civil Society and Social Capital. *Kettering Review*, 18(1), 39-51.
- Elias, N. (1994). *The Civilizing Process*. Oxford: Blackwell.
- Embuldeniya, D. K. (2001). *Exploring the Health, Strength, and Impact of Canada's Civil Society*. **CIVICUS Index on Civil Society Occasional Paper Series**, Volume 1, Issue 8.
- Etzioni, A. (1971). *The Active Society: A Theory of Societal and Political Processes*. London: Collier-Macmillan.

- Evans, M. (2004). Introduction: Is Policy Transfer Rational Policy-Making. In *M. Evans (ed). Policy Transfer in Global Perspective*. UK: Ashgate.
- Ferguson, A. (1997). *An Essay on the History of Civil Society*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Ferguson, N. (2012). *The Great Degeneration: How Institutions Decay and Economies Die*. London: Allen Lane.
- Foley, M. W. & Edwards, B. (1996). The Paradox of Civil Society. *Journal of Democracy*, 7(3), 38-52.
- Gellner, E. (1994). *Conditions of Liberty: Civil Society and Its Rivals*. London: Hamish-Hamilton.
- Gramsci, A. (1971). *State and Civil Society*. In Q. Hoare and G. N. Smith (eds and trans). *Selections of the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*. London: Lawrence and Wishart.
- Habermas, J. (1996). *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. W. Rehg (Trans.). Cambridge: The MIT Press.
- Holloway, R. (2001) *Assessing the Health of Civil Society: A Handbook for using the CIVICUS Index on Civil Society as a Self-Assessment Tool*. Canada: CIVICUS.
- James, E. (1997). "Whither the Third Sector? Yesterday, Today and Tomorrow." In *Voluntas* 8(1), 1-10.
- Kaldor, M. (2003). *Global Civil Society*. London: Polity Press.
- Kasfir, N. (1998). The Conventional Notion of Civil Society: A Critique. *The Journal of Common Wealth and Comparative Politics*, 36(2), 1-20.
- Kaviraj, S. & Khilnani, S. (eds). (2001). *Civil Society: History and Possibilities*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Keane, J. (1998). *Civil Society: Old Images, New visions*. Cambridge: Polity Press.
- Knight, B. & Hartnell, C. (2000). Civil Society: Is it Anything More Than a Metaphor for Hope for a Better World? *@lliance*, 5(9), 16-18.
- Kumar, K. (1993). Civil Society: An Inquiry into the Usefulness of a Historical Term. In *British Journal of Sociology*, 44(3), 375-395.

- Lewis, D. (2001). *Civil Society in Non-Western Contexts: Reflections on the 'Usefulness' of a Concept*. **Civil Society Working Paper series 13**. London: Centre for Civil Society of Economics and Political Science.
- Malena, C. and Heinrich, V. F. (2007). Can We Measure Civil Society? A Proposed Methodology for International Comparative Research. *Development in Practice*, 17(3), 338-352.
- O'Donnell, G., Schmitter, P., & Whitehead, L. (eds). (1986). *Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for Democracy*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Perrow, C. (2001). *Organisational Theory and the Non-Profit Form*. In H. K. Anheier(ed). *Organisational Theory and the Non-Profit Form*. Report No 2. London : Centre for Civil Society of Economics.
- Putnam, R. D. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Survival of American Community*. New York: Simon and Schuster.
- Rhodes, R. (1996). The New Governance: Governing without Government. *Political Studies*, 44(4), 652-667.
- _____. (1997). *Understanding Governance: Policy Networks, Governance, Reflexivity and Accountability*. Maidenhead: Open University Press.
- Salamon, L. & Anheier, H. (1994). *The Emerging Sector: An Overview*. Institute for Policy Studies, Johns Hopkins University.
- _____. (1998). Social Origins of Civil Society: Explaining the Nonprofit Sector Cross-Nationally. In *Voluntas* 9(3), 213-248.
- _____. (1992). "In Search of the Non Profit Sector I: The Question of Definitions." In *Voluntas* 3(2), 125-151.
- Shils, E. (1991). The Virtue of Civil Society. *Government and Opposition*, 26(1), 3-20.
- Tester, K. (1992). *Civil Society*. London and New York: Routledge.
- Tocqueville, Alexis de. (1988). *Democracy in America*. J.P. Mayer (ed). G. Lawrence (trans). New York: HarperCollins.
- Uphoff, N. & Krishna, A. (2004). *Civil Society and Public Sector Institutions: More than a Zero-Sum Relationship*. *Public Administration and Development*, 24(4), 357-72.

- Van Rooy, A. (1998). *Civil Society as Idea: An Analytical Hatstand?* In A. Van Rooy (ed). ***Civil Society and the Aid Industry***. London: Earthscan.
- Verba, S., Schlozman, K. L. and Brady, H. (1995). ***Voice and Equality: Civil Voluntarism in American Politics***. Massachusetts: Harvard University Press.
- Walzer, A. (2004). ***Politics and Passion: Towards a More Egalitarian Liberalism***. New Haven: Yale University Press.
- Walzer, M. (1992). The Civil Society Argument. In C. Mouffe (ed). ***Demensions of Radical Democracy: Pluralism, Citizenship, Community***. London: Verso.
- Warren, M. E. (1996). *What Should We Expect from More Democracy?:* Radically Democratic Response to Politics. ***Political Theory***, 24(2), 241-270.
- Zagoumenov, Y. (2001). *Belarus Civil Society: In Need of a Dialogue*. **CIVICUS Index on Civil Society Occasional Paper Series**, 1(3).